

ՀԱՅԵՐԸ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ, ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓՐԻԿԵՈՒՄ

ԱՐՇՈՒԻ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

Մոյն հաղորդման մէջ ի մի են բերուած պատմական եւ մշակութային ցարուցրիլի փաստեր, որ վերաբերում են հիւսիսային, կենտրոնական եւ հարաւային Ափրիկէի երկրների հետ հայերի ունեցած առնչութիւններին: Մեր տեսադաշտից դուրս ենք թողել Եգիպտոսի, Եթովպիայի եւ Սուդանի հետ հայ ժողովրդի ունեցած կապերի եւ հայ համայնքի պատմութիւնը, որոնք բազմիցս ուսումնասիրուել եւ հետազօտուել են¹:

Վաղ միջնադարում եւ յետագայ դարերում հայերը բազմապիսի առնչութիւններ են ունեցել Ափրիկէում բնակուող ժողովուրդների հետ՝ բիզանդական պատերազմների, առեւտրի, ինչպէս նաեւ հայ գաղթօջախների հաստատման հետեւանքով: Մասնաւորապէս այլազան շփումներ են եղել Եթովպիայի եւ եթովպացիների (հաբէշների) հետ, որոնց հայերն անուանել են լաաֆշիկ: Յետագայում այս անուանումը տարածուել է առհասարակ բոլոր սեւամորթների վրայ...

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՓՐԻԿԵ

Հայերի ներկայութիւնը հիւսիսային Ափրիկէում (ներկայիս Լիբիա, Ալժիր, Թունիս եւ Մարոկկօ երկրները) շատ հին է: Այս թեմային անդրադարձել է Հրաչեայ Աճառեանը², որից էլ օգտուելով՝ նոյն տուեալները կրկնել է նաեւ պատմաբան Աշոտ Աբրահամեանը³:

Հիւսիսային Ափրիկէի հետ հայ ժողովրդի ունեցած վաղնջական աղերսը վերաբերում է մի հաւանաբար կիսաառասպելական պատմութեան, որն աւանդել է հռոմեացի պատմիչ Գայիոս Սալիստիոս Կրիսպոսը *Եուզուրտական Պատերազմը* աշխատութեան մէջ: Այդ պատերազմը տեղի է ունեցել Ք. ա. 115-105ին, Հռոմի եւ Ափրիկէի տարածքում գտնուող Նումիդիա պետութեան միջեւ եւ յայտնի է Նումիդիայի թագաւոր Եուզուրտայի (կամ Եուզուրտէնի, մօտ 160-104 Ք.ա.) անունով: Հռոմեացի պատմիչի վկայութեամբ՝ հայերը մասնակցութիւն են ունեցել մարտաւարական մէջ: Նկատի ունենալով, որ այդ հետաքրքիր հատուածը տեղ չի գտել *Հայ Ժողովրդի Պատմութեան Բրեստոմատիայի* առաջին հատորում (Երեւան, 1981), այն բերում ենք ամբողջութեամբ. «Նախնի բնակիչք Ափրիկեայ էին գետուղացիք եւ լիբէացիք՝ ազգք վայրագ եւ բիրտ... Այլ 'ի մեռանել Հերակլի 'ի Սպանիա, որպէս ափրիկեցիքն պատմեն, անգորավար մնացեալ բանակ նորա՝ որ խմբեալ էր 'ի բագում ազգաց, վարատեալ ցրուեցաւ վասն բազմաց անկարգս իմն եւ խառն 'ի խուռն գայնր իշխանութեան թեկնածելոյ: Ի սոցանէ Մարք, Պարսք եւ Հայք նաւեալ յԱփրիկէ, գմերձակայ գաւառս մերոյ ծովուս կալան: Բայց Պարսք... տակաւ ամուսնութեամբ ազգախառնեալ ընդ գետուղացիս, եւ զի յաճախ 'ի ինդիր լաւագունից վայրաց աստանդականք շրջէին, վասն որոյ եւ նումիդացիս զինքեանցս կոչեցին: ... Իսկ Մարք եւ Հայք յաւելեալ 'ի լիբէացիս (զի սոքա 'ի ծովափնեայս անդ Ափրիկեայ թափառէին, եւ գետուղացիք առաւել եւս ընդ

արեգակամբ ոչ հեռի ՚ի հասարակածէն), վաղ ընդ փոյթ կանգնեցին քաղաքս...
Չորոց տակաւ լիբէացիք աղաւաղեալ գանուանս ՚ի խուժ բարբառ իւրեանց,
զՄարս ՚ի Մաւրիս փոխեցին»¹:

Այսպիսով, հռոմէացի պատմիչի վկայութեամբ, Ք.ա. Առաջաւոր Ասիայի երկու հնագոյն ժողովուրդներ՝ հայերը եւ մարերը, սկսնաւորել են Օրենլոյի ցեղը...:

Ափրիկէի հիւսիս շատ անգամ հասել են հիմնականում Բիզանդական Կայսրութեան եւ Եգիպտոսի հայազգի ռազմական գործիչներ: Այսպէս, երբ 545ին կայսրութեան նահանգ Հիւսիսային Ափրիկէն ապստամբել է Բիզանդիայի Յուստինիանոս կայսեր դէմ՝ Գոնթարիսի ղեկավարութեամբ, կայսրը նրա դէմ ուղարկել է մի զօրք, որի մէջ եղել է հայկական զունդ՝ Արովբինդ Օերակուտականի հրամանատարութեամբ, որի կազմում էին զօրավար Արտաւան (Արտաւազդ-Արտաբանէս) Արշակունին, նրա եղբայր Վահանը, Գրիգոր եղբորորդին եւ ազգական Արտաշիրը: Գոնթարիսը, մարիտանացիների հետ միաւորուած, յաղթել է յոյներին: Արտաւանը եւ միւս հայերը առերես նրան յայտնել են իրենց զինակցութիւնը՝ շահելով Գոնթարիսի վստահութիւնը, որը հայկական զնդին ուղարկել է իր դէմ ապստամբած մարիտանացիներին ճնշելու: Պատերազմից յետոյ Կարթագենում/Կարկեթոնում (Թունիս) խնջոյքի պահին Արտաւանը հայ զինուորների հետ ոչնչացրեց Գոնթարիսին եւ իր զինակիցներին՝ այդպիսով վերականգնելով Յուստինիանոսի տիրապետութիւնն Ափրիկէում: Կայսրը բարձր է գնահատել հայ զօրավարի ծառայութիւնները եւ նրան նշանակել է Լիբիայի ընդհանուր կառավարիչ՝ կոչելով Ափրիկէի դուքս: Այնուհետեւ շնորհագրկուելով՝ Արտաւանը «հիւպատոս» տիտղոսով դարձել է բանակի հրամանատար: 548-549ին բանտարկուել է, ապա Թրակիայի ընդհանուր սպարապետի կոչումով ուղարկուել է Սիցիլիա՝ գործերի դէմ: 553ին եղել է Սիցիլիայի բիզանդական զօրքերի հրամանատար եւ տաս տարի կառավարել է կղզին²: Նոյն Չ. դարում Ափրիկէի հիւսիսում ռազմական առաքելութեամբ գտնուել է Նարսէս Պատրիկը (յետագայում Իտալիայի փոխարքայ):

Հիւսիսային Ափրիկէում արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում հատուկենտ հայեր են այցելել նոյնպէս այդ երկրներ: Է. դարում Մարոկկոյում է յայտնուել եգիպտական ռազմական գործիչ Ռիսթէմ բին Բեհրամը, որը, պատմաբան Արշակ Ալպոյաճեանի ենթադրութեամբ, եղել է հայ Ռոստոմ որդի Վահրամի անունով: Այս Ռիսթէմի որդին կամ բոռը՝ Մէյմունը/Մէ՛մունը, Թահերթում (Մարոկկո) հիմնել է անկախ քազաւորութիւն եւ իրեն խալիֆա է հռչակել: Նրա քազաւորութիւնը կործանուել է Ֆաթիմեան առաջին խալիֆայի՝ Մահդիի օրօք (908-933)³: ԺԲ. դարում Եգիպտոսի հայազգի ռազմական գործիչ Ղարաղուշ ալ Արմանին նուաճել է մի քանի քաղաքներ եւ նահանգներ ներկայիս Լիբիայի տարածքում, իսկ 1190ին Եգիպտոսը միաւորել է Ալմոհաղամների պետութեան հետ (Հիւսիսային Ափրիկէ) եւ նրանց կողմից ընդունուել Թունիսում: Այստեղ հարկ է նշել, որ Թունիսը Դունիս ձեւով երկու անգամ յիշատակուած ենք գտնում արդէն ԺԳ. դարի հայ մատենագրութեան մէջ, երկուսն էլ կապուած 1270ի Մարտին Յրանսիայի Լիդովիկոս քազաւորի արշաւանքին դէպի Թունիս, որի նուաճումը չի իրականացել, քանի որ զօրքի մէջ հիւանդութիւն է ընկել եւ շատերը մահացել են: Հեթում Կոռիկոսցու Շամանակագրութիւնի մէջ (1296) յիշուած է, որ Լիդովիկոսը (Լա-

ւիզ ըտէ տը Գրանս) ծրագրել է արշաւել Սիրիա. իր զօրքով նախ մեկնել է Սարդիւնիա կղզի, «եւ անտի իւլեցան եւ գնացին ի Դոււնիզն եւ առժամայն առին գՊարդայճն»⁷: Վերջինս նոյնինքն Կարթագէնն է, որ ֆրանսիացիները գրաւել են. «Եւ յետ մահուան ըռէ տը Յրանսին եկն ըռէ Ջառլն ի Հեծելն եւ արար Հաշտուժիւն ընդ Դոււնիզին սուլտանն»⁸: Նոյն ժԳ. դարում ստեղծուած Հեթում Բ.ի Ժամանակագրութիւնի մէջ կարդում ենք միեւնոյն տեղեկութիւնը. «**ՉԺԹ** (1270) ոչ տէ Յրանցն պաշարեաց գԴոււնիզ եւ անդ մեռաւ»⁹:

Ըստ լրագրային մի յօդուածի՝ ԺԷ. դարում հայեր են բնակուել Լիբիայում, որոնք 1665ին այնտեղ իրենց դրամով մի մատուտ են կառուցել: Գաղութը եղել է մեծ եւ ինքնաբաւ, սակայն յետագայում ցրուել է¹⁰: Այս տեղեկութեան բուն աղբիւրը մեզ չյաջողուեց ճշտել: Լիբիան յիշուած է 1624ին գրչագրուած մի Աստուածաշունչ մատեանի յիշատակարանում՝ կապուած ժամանակի պատմական իրադարձութիւնների հետ. «**Ջի գկողմն արեւմտեան գկլիմն եւ գգերման Ասիական տիրեալ է հանդերձ Լիբիայիւ, գնահանգն Եգիպտական...**»¹¹: Նոյն ժԷ. դարում ստեղծուած մի հայերէն ժամանակագրութեան մէջ, որ վերագրուում է Անանուն Լիվոնացուն, յիշում է նաեւ Մարոկկոն. «1577 - **Թագաւորք Փորթուկային բազում անգամ, բազում զօրք յարեան ի վերայ Արարացւոց, որ մերձ է առ նոսա եւ կոչին Մարօքս եւ Յէսա եւ բազում պատերազմ պատերազմեցան, բայց ոչ ինչ օգտեցան եւ անկան անդրէն երեք Թագաւորք եւ զօրք բազումք իւրեանց Երկիրն այն Ափրիկէ կոչի**»¹²:

Հայերի ներկայութեան յաջորդ փուլը վերաբերում է հիւսիսային Ափրիկեում օսմանեան տիրապետութեանը, երբ ԺԵ. դարում Օսմանեան Կայսրութիւնը գաւթել է այդ շրջանի երկրները: Հայաստանից այնքան հեռու գտնւող այս ժողովուրդները՝ լիբիացիները, ալժիրցիները եւ այլք, մի քանի դար շարունակ հայ ժողովրդի ստուար մի հատուածի հետ միասին ենթարկուել են միեւնոյն վարչակարգին: Օսմանեան շրջանում հիւսիսային Ափրիկէի երկրները՝ Տրիպոլիս (Լիբիա), Թունիսը, Ալժիրը եւ Մարոկկոն յայտնի են եղել Թարապլուս, Թունուգ, Ջեզայիր եւ Մարոք անուններով: Ալժիրում հայութեան գոյութեան մի ապացոյցն է Ղեզայիրեան ամիրաների տոհմը, որ ծագել է Ալժիրում եւ ապա գաղթել Կոստանդնուպոլիս¹³:

Տիգրանակերտցի Աւետիք Բաղդասարեանը 1682-1704ին եղել է Եթովպիայում, Նուբիայում, Սուդանում, ներկայիս Չադ հանրապետութեան տարածքում, ապա Սահարա անապատով հասել է Ափրիկէի հիւսիսային շրջանները, մինչեւ Ջիբրալթարի նեղուց¹⁴: Թունիսի մասին նա գրել է հետեւեալը. «...**Ճերմակ ծովեզերն Թօնուզին օճախն է. Օսմանլիէն փաշա կու նստի, եւ է հնազանդ Օսմանլուին. Թօնուզի ազգն արապ են. եւ ունին յայն եւ արձակ օլքա (իւլքէ, վիճակ) գեղօրայիւք. եւ ունին աւի (ապստամբ, անհանդարտ) արապ. թէ չկամին՝ չեն հնազանդիր: Եւ Թօնուզն ծովուն վերայ դալէօն ունի (մեծ նաւ, galeon), կու ծեծվի Տաանկին հետն**»¹⁵:

Ալժիրում հաստատուած հայ կաթոլիկների մասին արդէն 1855ին ֆրանսիացի հեղինակ Վ. Ա. Բարբի Դիւ Բոկաժը գրել է 48 էջանոց գրքոյկ¹⁶:

1885ին Թունիսում բնակուել են 7 տուն հայ եւ 20 պանդուխտ՝ վաճառականներ եւ արհեստաւորներ: Մեծ մասը եղել է Սերաստիայից, մնացեալը՝ Պուսից, Իզմիրից, Ռոդոսքոյից, Կարիսից եւ Վանից: Նախապէս նրանց կրօնական կարիքները հոգացել է տեղի յունական եկեղեցին, այնուհետեւ 1901ին

Պոլսի պատրիարքարանը նրանց է ուղարկել մի հայ քահանայ, կազմուել է նաեւ առանձին հոգաբարձութիւն¹⁷: Իսկ Լիբիայի հայկական համայնքները հիմնադրուել են 1888ին, Տրիպոլիում եւ Բենգազիում (որն օսմանեան կառավարութեան արքտրավայրերից էր), երբ Օսմանեան Կայսրութիւնը այդ շրջաններ է արքտրել հայերի, որոնք իրենց հետ տարել են իրենց ընտանիքները: Այդ դատապարտեալներից են եղել Սարեան, Եփպանկուլեան, Մուրատ եւ այլ ազգանուններ կրող հայեր¹⁸:

ԺԹ. դարի վերջին-Ի. դարի սկզբին դիպուածով հիւսիսային Ափրիկէի երկրներում որոշ գործունէութիւն են ծաւալել մի քանի հայորդիներ: Լիբանանեան տպագրութեան հիմնադիր Ջորջ Մկրրը (Մկրեան), որը գործել է նաեւ Ֆրանսիայում եւ Հոլանդիայում, որոշ ժամանակ աշխատել է նաեւ Թունիսում, որտեղ իտալական քարոզչութեանը հակազդելու համար հրատարակել է արաբերէն թերթ¹⁹: Պոլսահայ երաժիշտ Գրիգոր Սիմանեանը (1836-1914) գրել է Թունիսի քայլերգը, որը յետագայում տարածում է գտել որպէս «Իզմիրի Քայլերգ»:

Առաջին արուեստագետը, որ արաբերէնով թատերախաղեր է ներկայացրել արաբախօս Ափրիկէում, եղել է Մուլէյման Քըրտահի անունով մի քրիստոնէայ: 1968ին նրա մասին յօդուած է գրել սիրիացի մտաւորական Սալման Քարթայան: Ըստ նրա՝ Մուլէյման Քըրտահին նախ գործել է Եգիպտոսում, ապա անցել է հարեւան երկրներ: Թունիսում ֆրանսիացիների հիմնադրած թատրոնում ներկայացուել են միայն ֆրանսիական թատերախաղեր եւ իտալական օպերաներ: Քըրտահին 1907ին ժամանել է Թունիս եւ սկսել արաբալեզու ներկայացումներ բեմադրել նախ երկրի երկրորդական քաղաքներում, ապա՝ մայրաքաղաքում, ինչպէս նաեւ Ալժիրում: Յատկապէս մեծ յաջողութիւն է ունեցել նրա «Սալահ Էդդին Էյուբի» ներկայացումը: Մարոկկոյի թագաւոր Բայր նրան արժանացրել է ոսկէ մեդալի: Քըրտահին մահացել է 1909ին: Միայն մահից յետոյ է յայտնի դարձել նրա քրիստոնէայ լինելը (քանի որ նրան բոլորը Շէյխ Մուլէյման են անուանել), ուստիեւ թաղուել է քրիստոնէական գերեզմանատանը: Թունիսում շատերն են կարծել, որ նա հայ է: Վերոյիշեալ դոկտոր Քարթայան այդ կարծիքին չի եղել, սակայն յիշել է, որ Քըրտահին հայ է համարել նաեւ Թունիսի Դերասանական Կաճառի Թատրոնի Պատմութեան դասախօս, թատերագետ Մոհամմէդ Հաբիբը: Ենթադրում է, որ իսկական անունը եղել է Սողոմոն, թերեւս Քըրտահեան²⁰:

Ի. դարի սկզբին հիւսիսային Ափրիկէի երկրներ է այցելել մէկ այլ հայ դերասան՝ Վահրամ Փափագեանը (1888-1968), որը Միլանի Գեղարուեստի Ակադեմիայում ուսանելու երկրորդ տարում, 1909ին, Էրմետե Նովելլիի խմբի կազմում մասնակցել է հիւրախաղերի: Շեքսպիրեան վենետիկցի մտրի անգուգական մեկնաբանը ստեղծագործական մեծ լիցք է ստացել Օթելլոյի հայրենիքում: Իր *Յետադարձ Հայեացք* յուշագրութեան մէջ նա գրել է հետեւեալը. «Ուզում եմ մի քանի խօսքով ծանօթացնել մի այլ ժողովրդի հետ, որոնց մօտ այդ վեցամսեակին ապրեցի մի-երկու շաբաթ, այն է՝ մաւրերի հետ: ...Միանգամից ընկայ հազարաւոր օթելլոների մէջ: ...Սրանից աւելի լայն ուսումնասիրութեան դաշտ անհնարին էր գտնել: Եւ ես, ինչպէս ասում են, ո՛չ կերայ, ո՛չ խմեցի, այլ ամբողջ քսան օր, անընդհատ, գիշեր, թէ ցերեկ խառնուեցի նրանց: Մասնակցեցի նրանց նիստուկացին, կերուխումին, վշտերին եւ ուրախութիւններին: Ալժիր հասած օրս իսկ, ինձ տարեկից մի մաւրի՝ Իբն Հասանի հետ ծանօ-

Թացայ... Նրա հետ եղայ նրանց տներում, մօտից տեսայ նրանց կենցաղը, եղայ աղօթատեղերում, տեսայ եւ ուսումնասիրեցի նրա հօրը... Միշտ հորիզոններ դիտող աչքերով, արքայի քայլուածքով այդ մարդուն՝ շատ գծերով է պարտական իմ Օթեյցոն: Ծալապատիկ նստեցի ժողովրդի հետ հասարակ սրճարաններում, համրիչը մատներես ու ծխամորճը շրթներես, առանց ծխող լինելու... Եւ երբ հեռացանք այդ երկրից, թէեւ Օթեյցոն դեռեւս չէր ծնուել իմ մէջ, ճիշտ է, բայց նրա էութիւնը, նրա բնոյթը, մաւրը, այդ երջանիկ ավերից՝ ես տարայ իմ հոգու մէջ»²¹:

1913ին Ռաբարից Կ.Պոլիս ուղարկուած մի մասնաւոր նամակում նշուել է, որ արեւելքցիներից (հաւանաբար նկատի ունի Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներից) այնտեղ կան մօտ 20 յոյն, 3-4 սիրիացի եւ երեք հայ: Վերջիններս բնակուել են Կասաբլանկայում: Ֆրանսիացիները Մարոկկոյում մեծ ճակատամարտ են մղել Չայիան ցեղի դէմ, Միսէայի մօտ: Չօրագնդի մէջ եղել է նաեւ մի աղանացի հայ, որը փրկուել է Կիլիկիայի կոտորածից եւ Ֆրանսիայում զինուորագրուել է օտար լեզունում: Չօրավարը նրան հրամայել է պաշտպանել միակ աղբիւրը, իսկ մարոկկոցիները ցանկացել են ամեն կերպ խլել այդ աղբիւրը, ուստի եւ անխնայ գնդակոծել են հայ զինուորին: Վերջինս իր կեանքի գնով պաշտպանել է աղբիւրը եւ զոհուել՝ եօր գնդակից զարկուած: Ֆրանսիացիները պատուով յուղարկատրել են նրան, իսկ զօրավար Դալբիէն յայտարարել է, որ եթէ մարոկկոցիները պարտուել են այդ օրը, եղել է հայ զինուորի քաջութեան շնորհիւ»²²:

Թուրքիայից արքորուած ամասիացի Խաչիկ Յովհաննէս Պուլտուզեանը (ծն. 1906) եւ աղանացի Յարութիւն Մալեանը (ծն. 1904) Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ յայտնուել են Մարոկկոյի Սեֆրու քաղաքում: 1920ի Մայիսի 18ին նամակով դիմել են Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեանը՝ խնդրելով իրենց անձնագրեր տալ: Մայիսի 25ին նոյն պատուիրակութեանը գրած նամակով նրանք տեղեկացրել են, որ Սեֆրուի «զինուորական յարկում» գտնուում են վեց հայեր, որոնք կամ որք են, կամ անչափահաս՝ զինուորութեան համար: Դիմել են նրանց եւս անձնագիր տալու եւ հայրենիք վերադառնալու խնդրանքով²³: Պօղոս Նուպար փաշային են դիմել նաեւ Ալժիրում ապաստանած Ոսկան Միքայելեանը (Կոնստանտինայից) եւ Թորոս Դիլանեանը (ծն. 1900) Սիդի-Բէլ-Աբրեսից²⁴:

Մարոկկոյում 1907ին Ատլանտեան Ովկիանոսի ափին հիմնուած Կասաբլանկա քաղաքում արդէն 1910ականներից բառական հայեր են բնակուել, բոլորն էլ բարեկեցիկ կեանքով ապրող: Հայ շինարարներ մասնակցել են քաղաքի մի քանի շէնքերի կառուցմանը: Չբաղուել են սուրճի եւ նպարեղէնի առետրով: Գրիգորիսեան եւ Չաքրեան ազգանունով հայերը ունեցել են գրավաճառանոցներ: Իսկ ֆրանսիացիների բարեկարգած Մազազան քաղաքում 1922ին բնակուել է սամսունցի մի գաղթական՝ Տօնիկեան ազգանունով²⁵:

1920ականներին պոլսահայ գործիչները հարց են բարձրացրել հայ գաղթականների մի մասին բնակեցնել Մարոկկո՝ պատճառաբանելով այնտեղ տիրող կրօնական ազատութիւնը²⁶:

1922ի Հոկտեմբերի 18ին Թունիսի Ֆերիվիլ քաղաքից Իզմիրի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ակումբի երբեմնի ատենապետ Նշան Վարդանեանը հայ ազգային գործիչ Գաբրիէլ Նորատունկեանին գրած նամակում վկայել է, որ Իզմիրի հրկիզումից յետոյ շոգենաւով Մարոկկո են ժա-

մանել մօտ 200 հայեր, որոնք իրենց քաղաքը լքել են Սեպտեմբերի 20ին: Նրանց տարաբաշխել են երեք զինուորական կայանների մէջ, որոնցից երկուսում կեանքը տանելի է եղել, մէկում՝ գրեթէ զինուորական²⁷: Մարոկկոյում ապաստանած այս հայերից Արմենակ Գարանֆիլեանը 1922ի Հոկտեմբերի 28ին գրած նամակում վկայել է, որ Սիդի-Արդալլահ բնակավայրում մնացել են 189 հայեր. նամակում գրել է անունները²⁸: Այս հայերի մեծ մասը նաով մեկնել է Մարսէյ, եւ բարեբախտաբար ոչ ոք թշուառ վիճակում չի եղել:

1934ին Մարոկկոյից Փարիզի *Ապագա*ին ուղարկուած թղթակցութեան մէջ նշուել է, որ Կասաբլանկա քաղաքում բնակուած է շուրջ 50 հայ, ընտանիքները քիչ են եւ հայերի մեծ մասն ամուսնացած է օտարուհիների հետ: Ընդհանրապէս իզմիթցի են, քեմախցի, պոլսեցի, մարգուանցի եւ սամսունցի: Հայ ընտանիքների զուակները ստիպուած յաճախում են օտար վարժարաններ, միայն մի ընտանիք կարողացել է զուակին ուսման ուղարկել Սերի Միսիքարեան վարժարան: Հայերը սեփական գործի տէր են, մեծ մասամբ՝ սուրճի եւ հիւն հագուստեղէնի վաճառականներ: Կայ մէկ բժիշկ, մէկ ատամնաբոյժ եւ ամենատարբեր զբաղմունքների տէր անձինք (մանուֆակտուրայի խանութի տէր, զարաժիստ, սափրիչ, մածնագործ, յանձնակատար): Ոչ մի բանուոր չկայ: Չարքեան ազգանունով մի հայ գրախանութ ունի քաղաքի ամենաբանուկ փողոցում: Գործում է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղը, որ կազմուել է Էսմերեանի այցելութիւնից յետոյ: Տեղացիները շատ համակրում են հայերին եւ բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ են նրանց հետ²⁹:

Արդէն երկու անգամ յիշուած գրավաճառ Աւետիս Չարքեանը եղել է ազգային բարերար, Մարոկկոյի շրջանի ազգային երեսփոխան եւ հայ համայնքի վարչութեան ատենապետ: Նա վախճանուել է 1941ին, Կասաբլանկայում՝ իր հարստութեան մեծ մասը կտակելով Բէյրութի Հայ Դեմարանին³⁰:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի հետեւանքով օսմանեան հայ գաղթականների խմբեր հիւսիսային Ափրիկէի երկրներ են հասել ծովային ճանապարհով: Մարսէյի *Արմենիա* թերթը վկայել է, որ Ալժիրում յայտնուած հայերին տեղական իշխանութիւնները նեղութիւններ են պատճառել որպէս բրբահայատակների: Սակայն յետագայում ալժիրեան կառավարութիւնը հայերի մասին աւելի մանրամասն եւ ստոյգ տեղեկութիւններ ստացած լինելով սկսել է համակրութեամբ նայել հայերին եւ դիւրութիւններ տալ տարբեր գործերում: Այդ թերթին ուղարկած թղթակցութեան մէջ Ֆիլիպպիլի բնակիչներ Միքայէլեան եղբայրները տեղեկացրել են, որ ֆրանսիացիները համակրում են տեղացի հայերին եւ նոյնպէս փափագում են Հայաստանի ազատագրումը³¹: Նոյն պարբերականին 1918ին ուղարկուած մէկ այլ թղթակցութիւն տեղեկացրել է, որ Օրանի եւ շրջակայքի հայերը կատարել են իրենց հայրենակցի՝ Սիդի-Բէլ-Աբբէսի բնակիչ կեսարացի Յարութիւն Թորոսեանի յուղարկատրութիւնը ֆրանսիացի քահանայով³²:

1929ին հայ մամուլը տեղեկացրել է, որ Ալժիրի Բիդա քաղաքում բնակուած են 15 հայ ընտանիք եւ երիտասարդ՝ ընդհանուր 45-50 հոգի: Քսանի մօտ երկսեռ մանուկներ յաճախում են ֆրանսիական վարժարաններ: Ազգային կազմակերպութիւններ չկան, ոչ իսկ յոյս, որ կը լինեն այդպիսիք: Թորոսեան անունով մի հայի պատկանել է նպարեղէնի մի մեծ խանութ: Մի հայ տնօրինել է մետաքսեղէնի գործարան, երկուսը՝ հագուստի խանութ: Երեք հայ

զբաղում են ոսկերչութեամբ, երկուսը՝ կոշկակարութեամբ, չորսը՝ շրջուն լուսանկարչութեամբ, մի քանիսը՝ շրջուն մանրավաճառութեամբ³³։ Որոշ ժամանակ Ալժիրում գործել է Հայ Օգնութեան Կոմիտէի մասնաճիւղը³⁴։

1931ին ալժիրահայութեան թիւն ունեցել է հետեւեալ պատկերը.- Ալժէ՝ 20, Բլիդա՝ 80, Պորճպու Առեռիճ՝ 15, ՍեքիՖ՝ 25, Սենք Առնօ՝ 3, Գուրապս՝ 3, Կոնստանտինա՝ 15, Ֆիլիպպիլ՝ 2, Պոն՝ 8, Սուդարաս՝ 5։ Հայերը բնակուել են ծովափնեայ քաղաքներում։ Համայնքի անդամները եղել են առետրականներ, բոլորն էլ բարեկեցիկ վիճակում։ Եկեղեցի եւ դպրոց չեն ունեցել. մանուկներին մկրտել են ֆրանսիական եկեղեցում, երեխաները յաճախել են ֆրանսիական դպրոց։ Շատ հայեր ընդունել են ֆրանսիական քաղաքացիութիւն³⁵։

Ալժիրում ծնուած հայերից կարող ենք յիշել ֆրանսիացի կինօդերասան Իւ Վենասանին, ծնուած 1921ին, Ալժէում (հայրը՝ դամասկոսցի հայորդի Ալֆրէդ Վենասանը ֆրանսուի կնոջ հետ Ալժիր էր տեղափոխուել խուսափելով Ֆրանսիայում տիրող ազգայնական տրամադրութիւններից³⁶), ինչպէս նաեւ Ալժիր քաղաքում 1923ին ծնուած պատմաբան, Պորտուգալիայի եւ Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի անդամ Ռոբերտօ Կիլպենկեանին։

Նոյն 1931ին Բլիդայից հայ մամուլին ուղարկուած «Անշէն Ռբուկ» ստորագրութեամբ մէկ այլ թղթակցութեամբ հաղորդուել է թէ³⁷ Ալժէում բնակուած են մի քանի ընտանիք եւ մի քանի երիտասարդ, որոնք զբաղում են սուրճի վաճառքով եւ այլ առետրական գործերով։ Կայ ներկայանալի մի ճաշարան։ Ազգային կապն այնքան էլ սերտ չէ, բոլորը մտածում են միայն ապրուստ հայրայրելու մասին, մոռացած կամ մոռացումի տուած ամէն ինչ։ Ալժէից 60 կիլոմետր հեռու գտնուող Բլիդայում ամենամեծ հայկական համայնքն է։ Կան 15 ընտանիք եւ նոյնքան էլ ամուրի երիտասարդ։ Քաղաքի հնագոյն հայ բնակիչը Գ. Թորոսեանն է, որ հասել է որոշակի դիրքի եւ վայելում է օտարազգիների յարգանքը։ Բլիդայի միւս յայտնի հայորդին Ղ. Ալակոզեանն է, որն ութ տարի է տնօրինում է մի հիւսուածեղէնի գործարան։ Քաղաքում կան նաեւ հայ ոսկերիչներ, հանդերձեղէն վաճառողներ եւ կոշկակարներ։ Հայ ամուրիների մի մասը զբաղուել է լուսանկարչութեամբ՝ շրջելով զանազան վայրեր։ Անգամ այդ փոքրիկ կղզիացած հայազաղութում բոյն է դրել ազգային անհամերաշխութիւնը, ինչի մասին էլ ցառով արձանագրում է Անշէն Ռբուկը։

1935ին Մարոկկօ, Ալժիր, Լիբիա եւ Թունիս է այցելել Մարսէլի Ազգային Վարչութեան հոգեւոր հովիւ Եղիշէ քահանայ Մխիթարեանը՝ հանգանակութեան համար։ Նա իր տպաւորութիւն-գեկոյցն ամփոփել է Փարիզի *Յումար* օրաթերթում³⁸։ Ըստ Մխիթարեանի՝ Ալժիրի հայութեան կենտրոնը եղել է Ալժէ Բլիդա քաղաքը, որտեղ բնակուել են 37 ընտանիք, ունեցել երեք քաղային խորհուրդ։ Բուն Ալժէում ապրել է 14 հայ ընտանիք՝ երկու ապահովագրական պաշտօնեայ, երկու դերձակ, չորս լուսանկարիչ, մէկ առետրական, մէկ պաշտօնեայ, երկու աղիքի գործարանի տէր։ Նրանցից հանգանակուել է 490 ֆրանկ։ Բլիդայում բնակուել է 23 հայ ընտանիք՝ մի քանի առետրական, 5 ոսկերիչ, 2 ճաշարանատէր, մէկ սափրիչ, երեք հին հագուստի վաճառական։ Ազգային կեանքի եռանդուն գործիչ Քերովբէ Թորոսեանն ունեցել է առետրական մեծ տուն։ Հայերն ունեցել են վարչական միութիւն։ Հանգանակել են 1330 ֆրանկ։ Պորճու Առեռիջ քաղաքում բնակուել է ութ հայ ընտանիք, սեփական գործի տէրեր, վեց առետրական տուն, երկու հին հագուստի վաճառական եւ մէկ փաստաբան։ Վարչական մարմին է ընտ-

րուել, կենտրոնը՝ Պորժ-Սեթիֆում: Հանգանակել են 1860 ֆրանկ: Կոնստանտինա քաղաքի հայերից հանգանակուել է 730, Ֆիլիպպիլից՝ 1825, Բոնից՝ 200, Սուր Աիրասից՝ 530 ֆրանկ: Հայերը ցրուած ապրել են նաեւ Սիդի-Բէլ-Աբբէս, Օրեանվիլ, Աֆրովիլ, Սեթիֆ եւ Սան Աոնս բնակավայրերում³⁹:

Թունիսում 1936ին բնակուել է 17 ընտանիք, շատերը՝ սեփական գործի տեր: Ընտրել են վարչական մարմին եւ հանգանակութիւն կատարել: Թունիսի հայերը նոյնպէս կապուած են եղել Ֆրանսիայի թեմին: Ցանկացել են մշտական քահանայ ունենալ, այդ հարցով դիմել Մարսէլի Ազգային Կենտրոնական Վարչութեանը⁴⁰:

Ինչ վերաբերում է Մարոկկոյին, ապա այս երկրի հայերի մասին Եղիշէ քահանան յայտնել է թէ Կասաբլանկայում բնակուած է 23 հայ ընտանիք՝ առեւտրականներ եւ տարբեր զբաղմունքների տէր անձինք (երկու սափրիչ, երկու բժիշկ, մէկ ատամնաբոյժ, մէկ մեքենագէտ): Գործում է մէկ եւրոպական տիպի գորգավաճառատուն: Սեպտեմբերի 24ին գումարել են ընդհանուր ժողով, որի ընթացքում մարոկկահայերը հանգանակել են 2020 ֆրանկ: Ռաբատում բնակուել է 9 հայ տուն՝ վաճառականներ, խանութպաններ եւ արհեստատիրներ, որոնցից հանգանակուել է 1050 ֆրանկ: Մազագան քաղաքում բնակուել է չորս ընտանիք եւ մէկ ամուրի: Նրանցից եղիքնէցի Յ. Սարկաւագեանն ունեցել է երկաթի եւ աղիսի մի մեծ գործարան: Այս քաղաքի հայերը հանգանակութեանը մասնակցել են 300 ֆրանկով: Սաֆիում ապրել է երկու կեաքացի ընտանիք, որոնք նուիրել են 300 ֆրանկ, իսկ Մոքադուրում բնակուող մէկ հայ ընտանիքը՝ 100 ֆրանկ: Մարակէշի հայ ընտանիքների թիւը եղել է չորս, երկուսը՝ դարաբաղցի, մէկը՝ իզմիրցի եւ միւսը՝ բաբերդցի: Նրանք Եղիշէ քահանային նուիրել են 170 ֆրանկ: Երկու հայ ընտանիք է ապրել Ֆէսում, որոնցից ձեռք է բերուել 300 ֆրանկ, մէկ ընտանիք եւ երկու ամուրի՝ Սեքնետում, որոնք էլ նուիրաբերել են 650 ֆրանկ: Ալդպիսով, Մարոկկոյի հայերից ֆրանսահայ հոգեւորականը ժողովել է ընդհանուր 4890 ֆրանկ: Նա կազմել է մարոկկահայ համայնք, որի կենտրոնը դարձել է Կասաբլանկան: Նրանք ընտրել են իրենց պատգամատորին Մարսէլից, որը պէտք է կապ պահպանէր Ազգային Վարչութեան հետ⁴¹:

Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին հիւսիսային Ափրիկէում տեղակայուած տարբեր երկրների գօրբերի կազմում եղել են մի շարք հայորդիներ: Այսպէս, Բուենոս Այրէսում հաստատուած ծնունդով զէյթունցի Գէորգ Սեթեանը 1941ին անգլիական բանակի կազմում մասնակցել է ռազմական գործողութիւնների Լիբիայում:

Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին հիւսիսային Ափրիկէի հայ բնակիչների վերաբերեալ տեղեկութիւններ չկան, դրանք ի յայտ են եկել 1940ականների վերջին, որից կարելի է եզրակացնել, որ թուային պատկերը գրեթէ մնացել է նոյնը: Այսպէս, 1949ին Թունիս քաղաքում հաշուուել է 15 հայ ընտանիք, ընդ որում՝ երկու բժիշկ, երկու ատամնաբոյժ, մի քանի պաշտօնեայ, մնացածը զբաղուել են առեւտրով: Մի քանի հայ ընտանիքներ էլ բնակուել են Թունիսի ներքին գաւառներում: Թունիսահայերն ապրել են համերաշխ, սերտ ընտանեկան յարաբերութիւններով եւ վառ ազգային զգացումներով⁴²: Նոյն 1949ի Յունուարին Կասաբլանկա է այցելել հայր Մեսրոպ Աւետիսեանը: Նա տեղի յունական եկեղեցում պատարագ է մատուցել, որից

յետոյ նրա նախագահութեամբ կայացել է գաղութահայ ժողով: Ընտրուել է նոր վարչութիւն հետեւեալ կազմով՝ կոմսուի Արաքսիա Պատրիմոնիօ (պատուաւոր նախագահ), Ժան Միրան, Թ. Արքիմեան, Պ. Վարժապետեան, Մ. Շաքարեան, Ե. Գարապելիքեան եւ Ա. Սիւրմէեան (անդամներ), Տիկ. Պալբայեան եւ Մելիքով (խորհրդակցական ծայնով): Համայնքը 15 տարի հայ քահանայ չի տեսել, 12 մկրտութիւն է կատարել⁴³: Ի դէպ, կոմսուի Պատրիմոնիօն (ծն. Էսմերեան) եղել է Մարոկկոյում Ֆրանսիական Կարմիր Խաչի նախագահը:

1951ին սոցիալիստական հռչակուած Հարասլախայից Մարոկկօ է տեղափոխուել ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Թեկերեանը (1896-1960) կնոջ եւ որդիների հետ: Նրանք հաստատուել եւ մինչեւ 1957ը բնակուել են Կասաբլանկայում: 1952ի մի օր, տեղի փոքրաթիւ համայնքը պատիւ է ունեցել ճանաչել Թեկերեանին: Հեռու մնալով հերոսի հովերից, սակայն տեղի տալով Կասաբլանկայի հայութեան քախանձանքներին՝ Թեկերեանն ընդամենը մէկ անգամ է հրապարակայնօրէն պատմել Թալէաք փաշայի սպանութեան եւ Բեռլինում իր դատավարութեան մասին⁴⁴:

Ի դէպ, նահատակ բանաստեղծ Դանիէլ Վարուժանի այրին՝ Արաքսի Վարուժանը (1892-1967), երկրորդ անգամ ամուսնացել է Ժիրայր Արիկեանի հետ եւ տասնամեակներ շարունակ բնակուել Կասաբլանկայում⁴⁵: Տիկին Արաքսիի մահից յետոյ Վարուժանի արխիւի եւ գրադարանի մի մասը ձեռք բերելու նպատակով Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի ֆոնդապահ Գոհար Ազնաւուրեանը 1969ին մեկնել է Մարոկկօ եւ ձեռք բերել վարուժանեան քանկագին մասունքներ:

Կասաբլանկայի հայ համայնքի ակտիւ գործիչներից է եղել ծնունդով երզնկացի Գրիգոր Յարութիւնեանը, որը 1914ին հաստատուել է Ալժիրում, ապա՝ Մարոկկոյում: Նա գրադուել է հայ գաղթականների խնդիրներով, կրթական եւ կրօնական հարցերով: 1969ին նամակ է գրել Երեւան՝ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին, ցանկութիւն յայտնել հայրենադարձուել⁴⁶:

1933-1969ին Կասաբլանկայում է բնակուել պոլսեցի արուեստագետ Վահան Մարգարեանը: Նա կերտել է քանկարժէք քարերից եւ ջնարակից աշխատանքներ, հիմնականում՝ աստուածաշնչեան մոտիւներով («Քրիստոսի Կեանքը», «Դրախտ»): Յուցահանդէսներ է ունեցել 1962-1964ին: Մարգարեանը 1969ին վերադարձել է Ստամբուլ⁴⁷:

Ֆրանսահայ իրաւաբան եւ գրող Վահան Համբարձումեանը 1939ին մեկնել է Ալժիր՝ պաշտպանելու իր մի հայրենակցի շահերը: Պատերազմի պատճառով նա մնացել է Ալժիրում, որտեղ ամուսնացել է ֆրանսուհու հետ, ունեցել մի դուստր՝ Միրէյ Համբարձումեան: Խաղաղութեան հաստատումից յետոյ նա մեկնել է Մարոկկօ՝ Կասաբլանկա, որտեղ ստեղծել է իր իրաւաբանական կենտրոնը: Այստեղ էլ Համբարձումեանը վախճանուել է 1964ին: Թաղուած է Կասաբլանկայի Էլ-Հանք գերեզմանատանը⁴⁸:

1956ին *Արմենիայի* թղթակիցը տեղեկացրել է թէ Մարոկկոյի հայ գաղութը, հիմնադրուած 1920ին, 1956ին ունեցել է շուրջ 80 հայ ընտանիք, մօտ 400 անձ՝ առեւտրականներ եւ արհեստատրներ, որոնք ջերմ յարաբերութիւններ ունեն տեղացիների հետ: Ռաբարում ապրել է 15 հայ ընտանիք: Նոյն 1956ին Կասաբլանկայում գումարուել է մարոկկահայերի տարեկան ընդհանուր ժո-

ղովը: Հայեր կան Մագազան քաղաքում (7 ընտանիք), Մարակեշ՝ 6, Մեքնե՝ 6, Սաֆի՝ 4, Ֆեւ՝ 4 եւ Մոկատար՝ 2 ընտանիք: Նոյն քրթակիցը նաեւ նշել է, որ հայերն Ալժիրում եւ Թունիսում հաստատուել են 1920ից յետոյ. 1956ին Ալժիրում ապրել է շուրջ 120 հայ ընտանիք (մօտ 500 հոգի): Բոլորը եղել են բարեկեցիկ վիճակում. մեծ մասամբ առեւտրականներ: Ալժէ մայրաքաղաքում ապրել է 20 ընտանիք, Բլիդայում 25 (5ը՝ ոսկերիչ), Պորճպու Առեռիջում՝ 10 (բոլորն առեւտրականներ), Կոնստանտինում՝ 8, Ֆիլիպիում՝ 5, Սուգաիրասում՝ 8, Աֆրովիում՝ 5, Սիդի-Բէլ-Աբէսում՝ 4 եւ Օռլեանվիում՝ 5: Ողջ Թունիսում բնակուել է 25 ընտանիք՝ շուրջ 80 հոգի⁴⁹:

1959ի տուեալով Կասաբլանկայի հայերի թիւը եղել է մօտ հարիւր, մեծ մասամբ առեւտրականներ, որոնց թւում յիշում են Ազատ Սուրմէնեանը (Կասաբլանկայում հաստատուած առաջին հայերից), Հայկազ Ասատուրեանը, Պերճ Վարժապետեանը, Յաւակ Արթինեանը, Ժիրայր Սուրմէնեանը, Վ. Թորոսեանը եւ այլք: Ընտանիքով այստեղ է հաստատուել նաեւ նկարչուհի Վաւա Սարգիս Խաչատուրեանի եղբայրը՝ Կարօն: Քանի որ Մարոկկոյում գոյութիւն չի ունեցել հպատակութեան մասին օրէնք, հայերը մարոկկոցի չեն համարուել⁵⁰:

1950ին Ալժիրի բնցքամարտի ախոյեան է հռչակուել Էդուարդ Աճեմեանը, որն առաջնութիւն է շահել Ալժիրի արեւմտեան շրջանի մրցումներում մարզիկներ Դամիայի եւ Թահարայի դէմ տարած յաղթանակներով: Կէս միլիոնից արելի արարներ հետեւել են այդ մենամարտին⁵¹: 1951ին Կասաբլանկայում հայ հօր եւ ֆրանսուհի մօր ընտանիքում է ծնուել ներկայումս Ֆրանսիայում ճանաչուած քաղաքական գործիչ Ռոժէ Կարուչին, որը վճռականօրէն դէմ է հանդէս գալիս Եւրոպայի Խորհրդին Թուրքիայի անդամակցութեանը: 1982ին Ալժիրի Բար էլ Ուեդ բնակավայրում ալժիրցի հօր եւ հայ մօր ընտանիքում է ծնուել այսօր Ֆրանսիայում ճանաչուած հիփ-հոփ եւ սրբիքդանս պարերի յայտնի կատարող Սոֆիա Բուտելլան⁵²:

Տարբեր երկրների հայ մտաւորականներ եւ արուեստագէտներ զանազան առիթներով ապրել եւ աշխատել են հիւսիսային Ափրիկէի երկրներում՝ որոշակի հետք թողնելով այնտեղ: Երկու ֆրանսահայ դերասաններ՝ Հիւզ դը Բագրատիդը (Սվաճեան) եւ Մաքս Մաքսուտեանը, 1920ականներին Հիւսիսային Ափրիկէում նկարահանուել են ֆրանսիական արտադրութեան ֆիլմերում եւ երկուսի հետ էլ արտառոց դէպքեր են կատարուել⁵³: Հաւանաբար 1930ին Ալժիրում եւ Թունիսում համերգերով հանդէս է եկել քանաչափաւր Ռուբէն Գարախանեանը (1892-1983)⁵⁴: 1930ին ֆրանսաբնակ քարտեզագիր Զատիկ Խանգատեանը Ֆրանսիայի կառավարութեան յանձնարարութեամբ եւ ֆրանսիական զօրքերի կողմից Ալժիրի գրաման հարիւրամեակի հանդիսութիւնների առթիւ կազմել է Ալժիրի շքեղ ատլասը: Հատորը պարունակում է Ալժիրի աշխարհագրութեանը, ազգագրութեանը եւ պատմութեանը վերաբերող էական տեղեկութիւններ, Ալժիրի բոլոր քարտեզների հաւաքածուն (ինագոյններից մինչեւ նորագոյնները): Ատլասը գեղազարդուած է արաբական ոճի զարդանկարներով, որ պատկերել են Խանգատեանին գործակցող հայ գծագրիչները: Ֆրանսիական Ակադեմիան այդ հատորն արժանացրել է մրցանակի⁵⁵:

1949ին Մարոկկոյում նկարահանուած «Մարակեշի Պարուհին» կինօնկարի գլխավոր բեքթը պարուհու դերը կինօբեմադրիչ Լեոն Մաշօն վստահել

է հայազգի գեղեցկատես պարուհի Սիրեն Աճեմովային (ծն. 1928, Փարիզ)⁵⁶։ Նոյն ֆիլմում հանդես է եկել նաև հայազգի դերասան Իս Կենսանը՝ արաբի դերով⁵⁷։ Ալժիրի եւ Թունիսի քաղաքներում է աշխատել նաև ֆրանսիական քաղաքական բեմադրիչ հայազգի Էդմոն Թամիզը (Թահմիզեան)⁵⁸։ Ֆրանսահայ երգչուհի-պարուհի Ամի Անահիտը մանկուց բնակուել է Ալժում, որտեղ հետեւել է պարի դասերի, յետագայում այստեղ ամուսնացել երգահան Արման Կանկորայի հետ։ 1950ականների վերջին Մարոկկոյում մեծ ժողովրդականութիւն են վայելել Սայեսթ-Նովայի երգերը՝ ֆրանսահայ երգչուհի Աիդա Ազնաուրի (ծն. 1923) կատարմամբ, որոնք տարածուել են մեծ համեմատութեամբ⁵⁹։ Ֆրանսահայ գրող եւ պատմաբան Ժերար Շալեանը (ծն. 1934) որոշ ժամանակ ապրել է Ալժիրում, այստեղ խմբագրել է *Révolution Africaine* քերթը, հեղինակել է պատմագիտական, տնտեսագիտական աշխատութիւններ, որոնցից *Համայնավարական Խնդիրներն Ալժիրում* ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւնը (1964) քարգմանուել է նաև արաբերէն։

Աշխատանքի բերումով հիւսիսային Աֆրիկէի պետութիւններին առնչուել են նաև այլ երկրների հայ մտատրականներ։ Տակաւին Ի. դարի սկզբին Ալժիրում կառուցուել են շէնքեր ֆրանսաբնակ ճարտարապետ Լեոն Նաֆիլեանի (1877-1937) նախագծերով։ 1950ականներին մի քանի տարի Մարոկկոյի Տանժէ քաղաքում է աշխատել իտալաբնակ հայ ճարտարապետ Արմեն Չարեանը (1914-1994), որը յետագայում հայրենադարձուել է։ Տանժէում մի քանի շէնք է կառուցուել նրա նախագծով։ Այստեղ է ծնուել նրա դուստրը՝ ներկայումս կանադաբնակ բանաստեղծուհի Սիրվարդ Չարեանը։ Մի քանի տարի Մարոկկոյի ազգային ուղիւ-հեռատեսիլի քղթակից է եղել Լեոն Քեշիշեանը (1917-1984), որը մարոկկահայութեան վերաբերեալ քղթակցութիւններով աշխատակցել է հայ մամուլին։ Նա նաև նկարահանել է «Թունիսը ՄԱԿում» 20 րոպեանոց արաբերէն եւ ֆրանսերէն ֆիլմը, որը ներկայացնում է Թունիսի գործունէութիւնը ՄԱԿում, նախագահ Պուրկիսայի այցելութիւնը եւ ֆրանսերէն ճառը ՄԱԿում, բունիսցի այլ ղեկավարների աշխատանքային գործունէութիւնը։ Այս փաստագրութիւնը ՄԱԿի Գլխաւոր Քարտուղար Ու Տանի Թունիս կատարած այցելութեան առթիւ ցուցադրուել է Թունիսի 24 կինօքատրոններում⁶⁰։

Ալժիրում եւ Թունիսում շատ հայ մասնագէտներ են աշխատել նաև Խորհրդային Միութիւնից։ 1968-1977ին Ալժիրում է աշխատել խորհրդահայ երկրաբան Սերգէյ Դանիլեանցը, որը եղել է երկրախուզական արշաւախմբի ղեկավար։ Ալժիրի Բատնա քաղաքում 1970ին ծնուել է նրա դուստրը՝ մոսկուացի բանաստեղծուհի եւ շարժանկարչուհի Տատիանա Դանիլեանցը⁶¹։ 1964-1967ին երեսնցի պարող Վարդգէս Ռաշիդեանը Մարոկկոյում կազմակերպել է ժողովրդական պարի խումբ։ 1978ին Մարոկկոյի ԽՍՀՄ դեսպան է եղել Եւգենի Ներսէտովը (ծն. 1921, Մոսկուա)։ Լիբիայում որոշ ժամանակ ԽՍՀՄ դեսպան է եղել Պողոս Ակոպովը (Յակոբեան, ծն. 1926)։

1955ի տուեալով՝ հիւսիսային Աֆրիկէի մէկ այլ երկրում՝ Լիբիայում, բնակուել է 70-80 հայ ընտանիք, տարբեր վայրերից գաղթած։ Նրանք չեն ունեցել ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ դպրոց, ո՛չ էլ որեւէ ազգային կեանք։ Հայերի երեխաները յաճախել են օտար վարժարաններ⁶²։ 1964ին նախկին լիբիաբնակ, ծնունդով սերաստացի Պողոս Ալպահեանը Լոս Անջելըսի հայ մամուլին յայտնել է, որ Լիբիայի մայրաքաղաք Տրիպոլիում բնակուում է 12 հայ ընտանիք՝ մօտա-

տրապետ 60 հոգի, որոնք զբաղում են առևտրով եւ արհեստներով: Կան հայ պաշտօնեաներ, որոնք աշխատում են նախալին ընկերությունում, սակայն նրանք երկրի մնայուն բնակիչներ չեն: Ազգային կեանք գոյություն չունի, հայ բնույթների գտակներն իտալերեն են խօսում, պատկանում են յունական եկեղեցուն⁶³: 1967ին Լիբիայի Պարի Պետական Համոթին համագործակցել է լիբանանահայ պարադիր եւ պարուսոյց Սարգիս Բասքալեանը:

Լիբիահայերից Յակոբ Նշանի Օդաբաշեան Վիզիանօն (ծն. 1904ին, զբաղմունքով՝ լուսանկարիչ) 1969ին գաղթել է Հայաստան, կնոջ՝ իտալուհի Կարմելլա Պուտչինա Ջովանի Օդաբաշեան-Վիզիանոյի հետ (ծն. 1919, մասնագիտութեամբ՝ հաշուապահ): Նրանք բնակուել են նախ Արովեանում, ապա Երեւանի Նորքի 4րդ զանգուածում⁶⁴:

Հիւսիսային Ափրիկեում բնակուող հայերից ոմանք ըստ երեսոյթին ձգտել են կապ պահպանել Հայաստանի եւ միւս գաղթավայրերի հետ: Ալժիրի բնակիչ Արշակ Գրիգորեանը բաժանորդագրուել է *Հայրենիքի Չայն* եւ *Սովետական Գրականութիւն* պարբերականներին: 1971ի Մարտի 18ին այդ պարբերականների խմբագրութիւններին յղած նամակում յիշել է, որ Ալժիրում կայ 3-4 հայ տուն եւ հայկական ոչ մի ձեռնարկ:

1979ին Թունիսի մայրաքաղաքում արաբ բժիշկների համագումարին մասնակցող սիրիահայ բժիշկ եւ գրող Թորոս Թորանեանը վկայել է, որ քաղաքի հեռախօսագրքում փնտռել է հայկական ազգանուն եւ հանդիպել մի հայրենակցի, որը, պարզուել է, եղել է Թունիսի Համալսարանի դասախօս, իրանահայ, ծնուած Թաւրիզում⁶⁵: Թորանեանը հանդիպել է նաեւ Կասաբլանկայի բնակիչ բժիշկ Թորեանին: Նա խոստովանել է, որ ափրիկեան ափերում «*զբամ շահեցայ, բայց էութիւնս կորսնցուցի*»⁶⁶: Այս խօսքերն ապացուցում են այն համատարած ուժացումը եւ օտարացումը, որին ենթարկուել են հիւսիսային Ափրիկեի փոքր հայազաղութները:

Ներկայումս Թունիսի Սուս բնակավայրում է ապրում ամերիկահայ բեմադրիչ, դերասան Էդուին Ջերարդը (Համամճեան), որը 2008ի տուեալով մտադիր է տեղական թատերական ուժերով բեմադրել հայ պարուհի Արմէն Օհանեանի (1887-1976) կեանքը եւ արուեստը պատկերող մի ներկայացում⁶⁷:

Հայաստանի յարաբերութիւնները հիւսիսային Ափրիկեի երկրների հետ նոր փուլ են մտել 1991ին անկախութեան հռչակումից յետոյ: Թունիսը, Ալժիրը եւ Մարոկկօն Հայաստանի անկախութիւնը ճանաչած առաջին 50 երկրների մէջ են մտնում (համապատասխանաբար՝ 1991ի Գեկտեմբերի 26ին, 27ին եւ 31ին): 2005ին Ռուբէն Կարապետեանը նշանակուել է Մարոկկոյի Հայաստանի դեսպան (նստավայրը՝ Կահիրէ): Նա այցելել է Մարոկկօ, հանդիպել արտաքին գործերի, մշակոյթի եւ արտաքին առևտրի նախարարներին, հանդիպում է ունեցել նաեւ Մարոկկոյի հայ համանրքի ներկայացուցիչների հետ⁶⁸: Այդ երկրներում հայերի թուի վերաբերեալ պաշտօնական տուեալներ չկան:

ՀԱՅԵՐԸ «ՍԵՒ» ԱՓՐԻԿԵՈՒՄ

Ամստերդամում 1699ին լոյս տեսած Դուկաս Վանանդեցու *Գանձ Չափոյ, Կշող, Թող եւ Դրամից Բողոր Աշխարհի* գրքում յիշուած են նաեւ մի քանի ափրիկեան երկրներ (Կոնգօ, Անգոլա, Չանգիրար) եւ հակիրճ տուեալներ

դրանց բնական պաշարների, նաև բնակիչների վերաբերեալ. «Կօնզ առատ ամէն սերմամբք, պտղովք եւ տնկօք, ունի թամար հինդի, շաքար ջովզհնդի, պղինձ, երկաթ, արծաթ, լաւ մարմառ, յասպիս քար եւ այլ պատուական ջաւահիր. զանազան եւ զարմանալի զազանք: Են կէսակէս Քրիստոնեայք: Նոյնպէս եւ Անգոլա, որ եւ Դօնզ ասի: Քարրստանու (կաթրերի երկիր - Ա.Բ.) մարդն է դժնեայ եւ մարդակեր, երկիրն զազանարնակ: Մօնօմօթապա կամ Բէնօմօթա է բարեխառն երկիր փոքր ինչ. առատ արօտիւ, ցորենով, բուսով, պտղով, եղեգնաշաքարով եւ այլ զանազան մրգօք. ունի պատուական մաղան ոսկուոյ, եւ այլ իւրեանց լեզուաւ Աստուծոյ ասեն Ատունօ, հաւատով՝ շատն կռապաշտ է: Մօնօյմուզ փոքր կղզի Քրիստոնեայ ունի Փօրթուզէզի ազգէն. վայելուչ, պտղաբեր եւ շատամեղր, ոսկի, արծաթ, պղինձ եւ այլ զանազան թռչուն՝ եւ զազան, ընտանի եւ վայրի: Ջանգէբար է առատ ոսկուով, եւ Ֆլիկեռիք շատ, բնակօղբ են Սէյիտի, որ է Մահմեդական. կան եւ փոքր Քրիստոնեայք յազգէն Փորթուզալիոյ, որք ունին բերդս եւ շէնս ոչ սակաւ»⁶⁹:

1730ականներին Լոնդոնի Թագաւորական Ափրիկեան Ընկերութիւնը փնտռել է մէկին, որը կը հեշտացնէր իրենց գործարքները Գամբիայի մահմեդական գերեվաճառների հետ: Նրանք վարձել են Մելչիօր Դե Ջասպասին (Melchior de Jaspas), մի արաբախօս հայի (հաւանաբար՝ Մելքոն Գասպարեան): Նա մինչեւ մահ ծառայել է Լոնդոնի Թագաւորական Ափրիկեան Ընկերութեանն Ափրիկեում: Ըստ պատմաբան Ֆիլիպ Քրոքինի, Մելքիոքի գործունէութիւնը, որպէս միջնակութային միջնորդի Ափրիկեում, այնուամենայնիւ, աւելի լաւ կամ վատ չէր իր անգլիացի գործընկերների աշխատանքից⁷⁰:

Հայերի խմբային ներկայութիւնը «սեւամորթ» Ափրիկեում վերաբերում է Ի. դարի առաջին քսանամեակին: Հատուկենտ հայեր յայտնուել են աւելի վաղ ժամանակներում: 1891ի տուեալով արեւելեան Ափրիկէի Լինդի քաղաքում բնակուել է մի հայ առեւտրական: Մարոկկոյում, ապա Մադագասկարում ֆրանսիական պետութեան պաշտօնեայ է եղել Սլրտիչ Անաշիկեանը, որ մահացել է 1893ին, Մադագասկարում: Ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ մի սամաթիացի հայ երիտասարդ ծառայել է անգլիական նաւերում, հասել Բարեյուտոյ Հրուանդանը, այնտեղ ամուսնացել իրլանդուհու հետ եւ հիւրանոց բացելով՝ դարձել է հարաւային Ափրիկէի առաջին հայ բնակիչը: 1896ին Քէյփթաունում բնակուել է մի հայ արհեստաւոր, որը թղթակցել է Պոլսի Արեւելք օրաթերթին: 1904ին հարաւ-ափրիկահայերի թիւը տաս էր, որոնցից երկուսը բնակուել են Դելագոաբա քաղաքում, ուրը Եռհաննէսթուրգում: Դելագոաբայում բնակուող պոլսեցի Հ. Ազնաւորեանը քաղաքից երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Քաթմըրէ վայրում հողատարածութիւն է վերցրել եւ Թրանսվաալում առաջինը սկսել բանջարեղէնի եւ պտղատու ծառերի մշակութիւնը: Հաւանաբար նա է կառուցել «Արմենիա» կոչուող ամբարտակը Վաալ գետի վրայ⁷¹: 1901ին կազմաւորուել է Դար-էս-Մալամի (Տանգանիա) հայկական փոքրիկ գաղութը, բաղկացած եգիպտահայերից եւ հնդկահայերից⁷²:

ԺԹ. դարի վերջին կամ Ի. դարի սկզբին աշխարհի տարբեր երկրներում դեգերած պոլսեցի Երուանդ Յակոբեանը (յետագայում ամերիկաբնակ գործարար եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան բարերար անդամ) որը եղել է ականաւոր լեզուաբան Հրաչեայ Աճառեանի դասընկերը Պոլսի Սամաթիայի վարժարանում, 1915ին մի անգլիացու հետ մեկնել է Ափրի-

կէի անձանօք տարածքներ, այցելել Խաղաղական Ովկիանոսի կղզիներ, հաւաքել վագրի մորթի, աղամանդ, փղոսկր, ուղարկել Եւրոպա վաճառելու: Յակոբեանը հանդիպել է արկածների, մտակով այցելել է մարդակերների կղզի, ենթարկուել յարձակման, մի բարձր ծառ բարձրանալով՝ հրազենով սպանել եւ թշել է վայրենիներին: Հարա-Ափրիկէի Եռհաննէսբուրգ քաղաքում նա հանդիպել է «Մարտիրոս» մորթու գործարանի տիրոջը՝ բնիկ հայաստանցի Մարտիրոսին: Վերջինս ունեցել է կաֆրերից բաղկացած մի զօրագունդ, որոնք իր համար վայրի գազաններ են որսացել⁷³:

Մէկ այլ պոստեցի հայորդի՝ սկաուտական շարժման գործիչ, Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան անդամ Լեւոն Սապունճեանը շրջագայել է հիւսիսային Ափրիկէում: Մարիտանիայում, իր 25 ընկերների հետ յարձակման է ենթարկուել մի կիսավայրենի ցեղախմբի կողմից: Խումբը երեք գոն տալուց յետոյ լիակատար ոչնչացումից ազատուել է մի ֆրանսիական ջոկատի շնորհիւ: Յետագայում Սապունճեանը 1922ին հաստատուել է Փարիզում, որտեղ հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով գրել է իր ուղեգրութիւնը⁷⁴:

«Մե» Ափրիկէի երկրների փոքրաքիւ հայ համայնքներն սկսել են կազմաւորուել արդէն 1920ականներից: Յետագայ տասնամեակներին, հիմնականում Բ. Աշխարհամարտից յետոյ, մեծ մասամբ Մերձաւոր Արեւելքի երկրներից, նաեւ Յունաստանից եւ Ռումինիայից հարիւրատր հայեր, հիմնականում՝ արհեստավորներ եւ առետրականներ, գաղթել են Նիգերիա, Քենիա⁷⁵ եւ Հարա-Ափրիկեան Հանրապետութիւն (ՀԱՀ): Նրանց մի զգալի մասը յետագայում տեղափոխուել է ԱՄՆ, Կանադա կամ Եւրոպական երկրներ: 1940ականներին ՀԱՀում բնակուել է 10 հայ ընտանիք⁷⁶:

1951ին Նիգերիայի Լագոս քաղաքում բնակուել է 12 հայ ընտանիք՝ առետրականներ եւ պաշտօնեաներ, բոլորը՝ կեսարացի, կիպրացի եւ կոնիացի: Քանօ քաղաքում բնակուել է նաեւ մէկ ատամնաբոյժ: Բոլորն էլ բարեկեցիկ վիճակում են եղել⁷⁷:

Ափրիկէի համայնքներից միայն նիգերիահայ գաղթավայրի մասին գոյութիւն ունի առանձին մենագրութիւն, որ հեղինակել է Նիգերիայի բնակիչ Սուրէն Ա. Տատրեանը տակաւին 1958ին⁷⁸: Գրքի երկրորդ մասն ամբողջովին նուիրուած է Նիգերիայի հայ համայնքին, իսկ վերջում տրուած է այդ երկրում բնակուած հայերի ցանկը (անուն-ազգանուն, ծննդավայր, Նիգերիա ժամանելու քուականը, զբաղմունքը): Այդ ցանկում կայ 34 հայի անուն՝ տիկնանց եւ ամուսինների անունների հետ մէկտեղ: Առաջին հայը Նիգերիայում հաստատուել է 1925ին՝ Մանչեսթրի Օդաբաշեան առետրական հաստատութեան հիմնադիր Արտաշէս Նազարէթ Օդաբաշեանը (1880ականներ, Կեսարիա - 1937, Լագոս), որը Արեւմտեան Ափրիկէում՝ Լագոսում եւ Աքրայում հիմնել է իր ընկերութեան մասնաճիղերը, կերպասեղէնի ներմուծման Ardeno Limited & Otako Limited ընկերութիւնները, յետագայում իր մօտ բերել տասնեակի չափ հայեր: Օդաբաշեանի շնորհիւ Նիգերիայում եւ Կոտ դ'Իուարում ստեղծուել է փոքրաքիւ հայ համայնք, որի անդամներից ոմանք առաջնակարգ դիրքի են հասել: Օդաբաշեանի բերած առաջին հայերից են եղել երիտասարդ գործունեայ Յակոբ Գարագաշեանը, որը դարձել է Օդաբաշեան Առետրական Հաստատութեան Նիգերիայի մասնաճիղի ղեկավար (մահացել է 1937ին, Մանչեսթրում), նոյն ընկերութեան պաշտօնեաներ Մինաս-Գրիգոր Մելիքեանը եւ Նազարէթ-Եսայի Արքեանը⁷⁹: Վերջինս Լագոսում ունեցել է

կերպասեղենի վաճառատուն, տնօրինել «Բրիսթոլ» հիւրանոցը, Մինաս Մելիքեանի հետ հիմնել է անշարժ գույքի ընկերութիւն: Այդ ընկերութեան բաժնետէր, ինչպէս նաեւ Մելիքեանի եւ Արրճեանի վաճառատների Բենինի եւ Սարրլի մասնաճիւղերի տնօրէն է եղել Հրանդ-Գրիգոր Մելիքեանը: Նա է եղել նաեւ Armels Transport Limited ընկերութեան հիմնադիր տնօրէնը եւ բաժնետէրը:

Նիգերիայի հայերի մեծ մասը եկել է 1930ականներին, եղել են ծնունդով Իզմիրից, Կեսարիայից, Մարգուանից, Ադանայից եւ Կիպրոսից: Տատրեանն իր գրքում յիշատակել է նաեւ հետեւեալ անունները՝ Ardeno Limited ընկերութեան պաշտօնեաներ Միլրան-Պետրոս Գալէնտէրեան, (1953ին տեղափոխուել է Հարաւային Ռոդեզիա), Մասիս-Լեոն Գարազաշեան, United America ընկերութեան ձայնասփիտի բաժնի ղեկավար Լեոն Փափազեան (1949ին տեղափոխուել է Կահիրէ), Royal եւ Palm հիւրանոցների տէր Անդրանիկ-Մեղրակ Պասմաճեան, 1945-1947ին Otako Limited ընկերութեան տնօրէն եւ բաժնետէր Ռիչարդ Օդարաշեան (1949ին տեղափոխուել է Քենիա), Լուսիս Գալէնտէր (1952ին տեղափոխուել է Աքրա՝ Գանա):

Նիգերիայի հայերը չեն ունեցել ազգային որեւէ կազմակերպութիւն: Այն հարցին, թէ ինչու գոնէ գերեզմանատուն չունեն, նիգերիահայ Հրանդ Մելիքեանը պատասխանել է. «Որովհետեւ, հոս մեռնելու նպատակ չունենք»⁸⁰: Հայերն իրենց պսակը եւ մկրտութիւնը կատարել են օտար եկեղեցիներում, ակումբի պակասը լրացրել են բարեկամական հաւաքոյթներով: Բարգաւաճ այդ համայնքն ապրել է հաշտ եւ համերաշխ:

Ի դէպ, Տատրեանի գրքում ծանուցուել է թէ հեղինակը պատրաստուում է հրատարակել «Կիկոյի Արկածներ (Նիկերիացիներու Կեանքէն)» վերտառութեամբ հատոր, սակայն նման գիրք մեզ առայժմ չի հանդիպել:

2009ի տուեալով՝ Լազոսում ապրում է շուրջ 60 հայ, գաղթած հիմնականում Լիբանանից, մի մասն էլ՝ Սիրիայից եւ Կիպրոսից: Հայերը հիմնականում ներգրաւուած են նաւթային ընկերութիւններում եւ առեւտրում: Հայերից ումանք զաւակներին տանը սովորեցնում են հայերէն գրել եւ կարդալ⁸¹:

1955ին Քենիայում բնակուել է տաս տուն հայ ընտանիք, գործարարներ եւ պաշտօնեաներ, բոլորն էլ բարեկեցիկ վիճակում: Մայրաքաղաք Նայրոբիից 28 կիլոմետր հեռու գտնուող Թիքա բնակավայրի «Բլու Փոսթ» հիւրանոցը պատկանել է Երուանդ Սաաքճեանին: Նայրոբիում լուացքատան եւ քիմիական մաքրման կենտրոն է ունեցել Մովսէս Հենտոյեանը: Տրդատ Թրգրեանը եղել է ինքնաշարժի ընկերութեան տնօրէն, իսկ տիկին Մերի Բէյցր (Տասնապետեան) կարեւոր պաշտօն է զբաղեցրել Գաղթականութեան Ազգային Բաժանմունքում⁸²: Քենիայում 1950ականներին բնակուել է նաեւ վերոյիշեալ նիգերիահայ Արտաշէս Օդարաշեանի դուստրը՝ Նենսի-Մերին ամուսնու՝ Արմենակի հետ⁸³:

1960ականների վերջին Եռհաննէսբորգում եւ շրջակայքում բնակուել է 100ից ատէի հայ՝ մեծ մասամբ պետական ծառայողներ, առեւտրականներ եւ գործարարներ: 1970ականներին նրանց թիւը համայրուել է Եթովպիայից գաղթած ընտանիքներով: 1970ին ստեղծուել է Հարաւային Ափրիկէի Հայկական Ընկերութիւնը՝ կիրակնօրեայ դպրոցով, հայկական պարերի եւ այլ խմբակներով: Գործել է ՀԲԸՄ մասնաճիւղը⁸⁴: 1979ին հարաւ-ափրիկեան South Africa Panorama պարբերականում Լ. Քափսիքղէյի ստորագրութեամբ

յոյս է տեսել «Հայերը Հարաւային Ափրիկեում» յօդուածը, որը քարգմանաբար տպագրուել է հայ մամուլում: Հարաւ-ափրիկահայ Ն. Փամպուրեանը զաղութի անունից ասել է. «Իւրաքանչիւր Հայ ընտանիք սերտ կապեր հաստատած է ափրիկեաններուն եւ անգլիախօս հարաւ-ափրիկեցիներուն հետ: Մեր երիտասարդներէն շատեր միջամուսնութիւններ կնքած են եւ կազմած ընտանիքներ: Մենք կը սիրենք այս ընտանիքը եւ իր ժողովուրդը, եւ մեծ հաւատք ունինք իր ապագային հանդէպ»⁸⁵:

1990ի Ապրիլի 24ին հարաւ-ափրիկահայերը ցոյցի են դուրս եկել Եռհաննէսբորգում՝ պահանջելով դատապարտել հայերի ցեղասպանութիւնը Թուրքիայում: 1992ին Եռհաննէսբորգում կայացած ՀԱՀի ազգութիւնների փառատօնում հայկական ցուցափեղկը ճանաչուել է լաւագոյնը: 1993-1995ին 20-25 հայ ընտանիք ՀԱՀ են տեղափոխուել Բուլղարիայից եւ Հայաստանից, սակայն յետագայում ՀԱՀի կառավարութիւնը խստացրել է ներգաղթային քաղաքականութիւնը, եւ հայերի հոսքը նուազել է: 2003ի տուեալով՝ ՀԱՀում բնակուում է շուրջ 300 հայ⁸⁶:

Հարաւ-արեւմտեան Կոտ դ'Իուարի մայրաքաղաք Աբիջանի հայերի մասին 1990ականների կեսի սփիւռքահայ մամուլում տպագրուած մի քրակցութեան մէջ ասուած է, որ հակառակ քոփի սակաւութեան եւ միմեանց հետ ոչ-շատ կապուածութեանը, նրանք նուիրուած են հայ կեանքին, հայ ոգին վառ է նրանց մէջ, ենարարութիւններ են ստեղծում հաւաքուելու, կատարելու հայկական երգեր, պատրաստում են հայկական ճաշատեսակներ, քննարկում Ղարաբաղի խնդիրը եւն.: Ափրիկէի այդ ամէնից երոպականացած քաղաքում հաստատուել են հայեր Բէյրութից, Ստամբուլից, Ամմանից, Ֆրանսիայից եւ Արգենտինայից: Յատկապէս Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով տասնեակ հայեր են հաստատուել այս երկրում: Գործել է «Կարօ» վարսաւիրանոցը, որի յաճախորդները եղել են Աբիջանի աւագանիի տիկնայք⁸⁷:

Արտառոցութեան աստիճանի է հասնում հայ առաքելական եկեղեցու ներկայութիւնը... Չաիրում (այժմ՝ Կոնգոյի կազմի մէջ): Այս մասին վկայել է արգենտինահայ պատմաբան Նարսիսօ Բինայեան-Կարմոնան, որն այդ մասին անձամբ լսել է 1968ին Վազգէն Ա. Կաթողիկոսից, վերջինիս Արգենտինա կատարած այցելութեան ժամանակ: «Մի խումբ նորադաւաններ հասան Սուրբ Էջմիածին եւ խնդրեցին ընդունուել եւ ձեռնադրուել այնտեղ: Վազգէն Կաթողիկոսը փաստի առաջ կանգնեց. Հայաստանեայց Եկեղեցին ազգային է, սակայն նաեւ Տիեզերական եկեղեցու մաս է կազմում եւ չի կարող չըջանցել Աւետարանը քարոզելու պարտականութիւնը: Հետեւաբար ընդունեց զաիրցիներին, որոնք ուսումնասիրեցին ամէնը, ինչ որ պէտք էր ուսումնասիրէին, ձեռնադրուեցին եւ ապա իրենց երկիրը մեկնեցին, որտեղ կազմակերպեցին Չաիրի Հայաստանեայց Եկեղեցին, որ, առանց ենթակայութեան յարաբերութեան, հին Հայերէնով արարողութիւններ է կատարում եւ գործադրում է աւանդական բոլոր օրէնքները: 1985ին Լազոսում (Նիգերիա) պրոֆեսոր Բուակասսան Կինչասայից (Չաիրի այդ ժամանակուայ մայրաքաղաքը - Ա.Բ.) հաստատեց նրա (Չաիրի Հայաստանեայց Եկեղեցու - Ա.Բ.) գոյութիւնը եւ երկու օր անց, անվերջանալի հարցումներ տուեց անյազ հետաքրքրութեամբ, հայկական հարցերի եւ խնդիրների ամենաբազմապիսի երեսների մասին»⁸⁸:

Հայկական եկեղեցի գոյութիւն ունի հարաւային Ափրիկէի Սուազիլենդ պետութիւնում: Գրամեքենաների առետրական, այժմ հանգուցեալ Գրիգոր Դերբալեանը Սայբեբէի (սոմիների հովիտ) կոչուող անբնակ վայրում կառուցել է Սուրբ Յարութիւն փոքրիկ եկեղեցին: 1989ին այնտեղ այցելել է մի յոյն քահանայ եւ մկրտել երկու հոգու:

Ըստ Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի նախարարութեան www.armeniadiaspora.com կայքէջի՝ 2002ին ափրիկեան երկրների հայ բնակչութիւնն ունեցել է հետեւեալ պատկերը՝

ՀԱՀ՝ 200, Զիմբաբուէ՝ 28, Կոտ դ'Իուար՝ 20, Գանա, Սենեգալ՝ 15, Չամբիա՝ 10, Սուազիլենդ՝ 8⁸⁹:

Ափրիկահայերից կարող ենք յիշել հետեւեալ անունները.- իրաւաբան Վահէ Պայրամեանը (ծն. 1900, Կիպրոս) 1944ին տեղափոխուել է Նիգերիա, պաշտօնավարել «Արտենօ» ընկերութիւնում, եղել հողային կոմիսարի իրաւաբանական խորհրդատու, Գերագոյն Ատեանի Ոստիկանական Դատաւոր եւ Աւագ Քարտուղար: Մի քանի տարի բնակուել է ափրիկեան Սիեռա-Լեօն պետութիւնում, աշխատել որպէս իրաւաբանական խորհրդատու, Գերագոյն Դատարանի Աւագ Քարտուղար, Ոստիկանական Դատարանի Դատաւոր եւ գլխաւոր դատաւոր:

1948ին հարաւային Ափրիկեում է հաստատուել ծնունդով տրապիզոնցի գործարար Վաչէ Գարագաշեանը, որը Բ. Աշխարհամարտից առաջ յաջողապէս հիւսուածեղէնի արտադրութեամբ է զբաղուել Ռոմինիայում: Խուսափելով համայնավարական համակարգից՝ նա մեկնել է նախ Անգլիա, Եգիպտոս, այնուհետեւ հաստատուել է ՀԱՀում: Հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստի իր գիտելիքները նա գործադրել է նախ Քիմբըրլիում, որտեղ հիմնել է մի փոքր գործարան: Նրա գործունեութիւնը գրաւել է «աղամանդի արքայ» Սրբ Էռնրսթ Օփենհայմէրի ուշադրութիւնը: Վաչէ Գարագաշեանը բացել է հարաւային Ափրիկեում մետաքսեայ շալի արտադրութեան առաջին գործարանը, որը տարեկան արտադրել էր վաճառել է երկու միլիոն մետաքսէ շալ: Ռոշ ժամանակ անց Գարագաշեանն իր արտադրութիւնը տեղափոխել է Ռոսլին (Փրէքորիայից 20 կմ. հիւսիս-արեւմուտք), իրականացնելով կառավարական ծրագիրը՝ քաջալերելու ճարտարարուեստի ապակեմտրոնացումը սեւամորթների նահանգների սահմանների վրայ: Այդ ժամանակ Ռոսլինը ամառի մի վայր էր, եւ ոչ ոք չէր կարող գուշակել, թէ մի օր այն դառնալու է արդիւնաբերական մեծ կենտրոն: 1970ականներին Վաչէ Գարագաշեանի ընկերութիւնը միակն է եղել ՀԱՀում, որ հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստի համար արտադրել է ջերմափոխադրիչ տպագրական թուղթ, տարեկան երկու միլիոն մետր սաւան, հագուստեղէն եւ բազմատեսակ տպագրուած կտորեղէն, որը մինչ այդ ՀԱՀը ներածել է⁹⁰:

Հաւանաբար միեւնոյն անձն է (եւ կամ ազգակցական կապ ունի) Ռոլանդ Գարագաշեանը, ՀԱՀի «Մետաքսի եւ Տեքստիլի Արդիւնաբերութիւն» գործարանի տնօրէնը: Սա միակ գործարանն է հարաւային Ափրիկեում, որ արտադրում է խանգա (զգեստի տեսակ, որ հագնում են յատուկ առիթներով, նաեւ որպէս առօրեայ հագուստ): Ի դէպ, Ռոլանդ Գարագաշեանը եղել է ՀԱՀի Գաղութային Վարչութեան ատենապետը:

Քենիայի հայերի մէջ յիշուում է նաեւ առետրական Արեւանոյշ Բիլինգէմը (ծնեալ Գալստեան): Իրանահայ այս կինն ամուսնացել է անգլիացի զինուո-

բականի հետ, հաստատուել Նայրոբիում, գրադուել սուրճի առետրով: Չարգացած կին է եղել: Արեւանոյշ Բիլինգզեմն ունեցել է մի որդի՝ Դոնալդ, որը 1955ին զոհ է զնացել քենիական Մաու Մաու շարժմանը⁹¹:

Ի. դարի կեսին տաս տարի Ափրիկեում է բնակուել փարիզաբնակ հայ լրագրող Գեորգ Վարդանեանը: 1961ին Փարիզի ռուսական մամուլում հրատարակած մի յօդուածում նա վկայել է, որ շատ երոպացիներ եւ ռուսաստանցիներ Ափրիկեում իրենց շատ աւելի վատ են պահել, քան սպիտակամորթները Ամերիկայի հարաւային նահանգներում⁹²:

Ներկայումս բելգիաբնակ, ծնունդով սիրիահայ գործատէր Հայկ Արսլանեանը ճանապարհորդել է Հնդկաստանում, Եմէնում, Գամբիայում: Ափրիկեում գրադուել է ադամանդի հանքախուզմամբ եւ գնել արմաստի հանքեր: Առետրական կենտրոններ է հիմնել Կենտրոնական Ափրիկեան Հանրապետութիւնում, Չաիրում եւ Կոնգոյում: Արիջանում նրա գրասենեակի ղեկավարը 1990ականներին եղել է Վիզեն Տէր-Սարգիսեանը⁹³:

1960ականների կեսերից Արեւմտեան Ափրիկէի երկրներում եւ մասնատրապէս Կոտ դ'Իւուարում է իր գործունէութիւնը ծաւալել ֆրանսահայ գործատէր Ռայմոն Եզեկիէլեանը: Ծնուել է Փարիզում, աղբիւսնապոլսեցի հօր ընտանիքում: Կոտ դ'Իւուարում նա բացել է 30ից աւելի գրասենեակներ, Revelon ֆիրման, ներմուծել վիսքի եւ այլ ըմպելիքներ: Նրան են պատկանել նաեւ մի շարք շտեմարաններ: Եզեկիէլեանին անուանել են արեւմտեան Ափրիկէի հայոց ղեսպան: Առաջին՝ ճապոնուի կնոջից ունի Վարդուի դուստրը, իսկ մարիտանուի կնոջից՝ Անոյշ դուստրը, ծնուած Սենեգալում: *«Երկուքն ալ հայերէն կը խօսին: Հայաստան այցելած են եւ իմ հայերէնս կը սորագրեն: Հայ մնայլը կարեւոր է, ու հայ կրնանք մնալ մեր լեզուն սորվելով միայն: Հպարտ եմ, որ երկու աղջիկներս ալ հայերէն կը խօսին ու հայ կը զգան: Դիւրին չէր այս ընել, բայց ըրի»*, - ասել է Եզեկիէլեանը⁹⁴: Ի դէպ, Անոյշ Եզեկիէլեանն այժմ մասամբ բնակուում է Հայաստանում, 2007ին նկարահանուել է Վրէժ Քասունիի Maybe Love, Maybe Not շարժանկարի գլխատր դերում: Այժմ Ռայմոն Եզեկիէլեանը մեծ աշխատանք է տանում յատկապէս յանուն Արցախի տնտեսական զարգացման:

Կոտ դ'Իւուարում է բնակուում նաեւ հայազգի երգչուի Մալաք Մաջարը, ծնուած Լիբանանում: Արիջանի արաբական գաղութի այս սիրուած երգչուիին կատարում է արաբական եւ լիբանանեան հայրենասիրական եւ սիրային երգեր, յատկապէս Ըն Քալումի, եւ լիբանանցի երգչուիներ Սաբահի, Ֆէյրուզի երգացանկից⁹⁵:

1960ից, երկրի առաջին նախագահի՝ Ֆելիքս Հուֆուէ-Բուանյիի եւ նրան յաջորդած երեք նախագահների օրօք Կոտ դ'Իւուարի Նախագահական Պալատի Արձանագրութեան Բաժնի ղեկավարն է եղել Ժորժ Ուենիէնը որը կեսիւ է, Աւետիքեան ազգանուամբ մի լիբանանցի հայուիու որդին⁹⁶: 2007ին իր ծառայութիւնների համար Ուենիէնը Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզիի կողմից պարգեւատրուել է «Պատուոյ Լեգէոն»ի Սպայի շքանշանով:

1967ին արեւելեան Ափրիկէի Տոգօ պետութեան մայրաքաղաք Լոմէում հաստատուել է գործարար, ծնունդով բէյրութցի Վարդգէս Պազայեանը: Լիբանանում նա առաջինն է բացել մակարոնի գործարան եւ ալրաղաց: Տոգոյում գրադուել է ցորենի եւ ալիւրի արդիւնաբերութեամբ եւ վաճառքով: Կարճ ժամանակում դարձել է այդ բնագաւառում մենիշխան ոչ միայն Տոգոյում, այ-

լել հարեւան Գանայում եւ Բենինում: Լոմէի միակ հայ բնակիչ Վարդգէս Պագալեանը եւ իր կին Լիզբէրը յարգուած անձինք են Տոգոյի հանրապետութեան կողմից, լաւ կապեր են ունեցել կառավարական շրջանակների եւ մասնատրապէս նախագահ Այասիմայի հետ: Որդին շարունակել է հօր գործը⁹⁷: Այսօր Լոմէում գործում է Societé Générale des Moulins du Togou, որի գլխատըր տնօրէնը նոյնինքն Վարդգէս Պագալեանն է:

Աքրայում (Գանա) շինարարական մեծ գործունեութիւն են ծաւալել Գասարճեանները, որ մտերիմ են եղել երկրի նախագահ Ջերի Ռոյինզգի հետ: Նուիրուած են եղել հայ ազգային կեանքին, Բէյրութում հաստատել են մի վարժարան⁹⁸:

Ճարտարագէտ, առեւտրական Գուրգէն Գործունեանը եղել է սուրճի առաջին արտածողը Կամերունում: Արժանացել է «Արժանեաց Կարգի Ասպետ»ի շքանշանի: Կամերունի առեւտրական կեանքում աչքի է ընկել նաեւ եղբայրը Սուրէն Գործունեանը⁹⁹:

Սօս 1956ին Լիբանանից արեւելեան Ափրիկէի Լիբերիա պետութիւն է տեղափոխուել ադամանդագործ Արտաւազդ Տապալաղեանը: Նա դարձել է երկրի նախագահ Ն. Վ. Թուպմէնի անձնական ոսկերիչը: Նրան է պատկանել մայրաքաղաք Մոնրովիայի միակ գոհարավաճառատունը: Մասնակցել է միջազգային ցուցահանդէսների (Նիգերիա, Քենիա, Գանա, Չաիթ) ներկայացնելով Լիբերիան: 1971ին Լիբերիայի նախագահ Թուպերտին նուիրել է վերջինիս դիմանկարով բրոնզէ մեդալ: Այս իրողութեանը լայնօրէն անդրադարձել է լիբերիական մամուլը¹⁰⁰:

Ալեքսանդրիայում ծնուած Յովհաննէս Յովհաննիսեանը (Օհաննէս Օհաննիսեան) կրթութեամբ իրաւաբան է: Նա հարաւ Ափրիկէում հաստատուել է 1967ին եւ սկսել զբաղուել գործարարութեամբ: Եռհաննէսբուրգի կենտրոնում է գտնուում նրա հիմնած ընկերութիւնը, որը զբաղում է ճամպուկների արտադրութեամբ եւ վաճառքով: Եղել է Հարաւային Ափրիկէի Հայկական Ընկերակցութեան ատենապետը¹⁰¹:

Մասնագիտութեամբ քարտէզագիր Գրիգոր Էօճիւրեանը որոշ ժամանակ բնակուել է Ջիմբաբուեում, այնուհետեւ 1980ականներին տեղափոխուել Լոս Անջելոս: Կազմել է Մեծ Եղեռնի քարտէզը: Նրա վկայութեամբ՝ Ջիմբաբուեում հայութիւն չկայ, եղել է 12-15 հայ ընտանիք, որ յետագայում զաղթել է ԱՄՆ, Կանադա եւ ՀԱՀ: Վերջինում, Էօճիւրեանի վկայութեամբ, բնակում են մօտ 120 հայեր¹⁰²:

Զամբիայում է բնակում վիրաբոյժ, College of Surgeons of East, Central and Southern Africa (COSECSA)ի նախագահ Գրիգոր Երզնկացեանը (Ertzingatsian): Ծնուել է Ադիս Աբեբայում: Հաւանաբար որդին է եթովպահայ նկարիչ Հայկ Երզնկացեանի: Ստացել է վիրաբոյժ-ուռուցքաբանի մասնագիտութիւն Իրլանդիայում, որի քաղաքացի է: 1979ին հաստատուել է Զամբիայում: 1995ին ստացել է սազ ուսուցչապետի աստիճան: Նա Վիրաբուժական Քոլէջների Միջազգային Դաշնութեան անդամ է: 2006ին Երզնկացեանն ընտրուել է ափրիկեան ութ երկրներ (Եթովպիա, Քենիա, Տանզանիա, Ռուանդա, Մալաուի, Մոզամբիկ, Զամբիա, Ջիմբաբուե) ընդգրկող COSECSA վիրաբուժների միասնական կազմակերպութեան նախագահը: Երզնկացեանը բազմիցս եղել է Հայաստանում, մասնակցել հայ բժիշկների համագումարներին¹⁰³:

Ուշագրաւ է, որ ափրիկեան երկրներում եղել են հայերէն ստեղծագործող բանաստեղծներ. Յովհաննէս Հայկազունը Նիգերիայում, Յովսէփ Թրգրրեանը (աշխատակցել է ամերիկահայ Հայաստանի Կոչնակին եւ Նոր Օրին¹⁰⁴) Քենիայում եւ Խ. Լուսիկեանը Մադագասկարում¹⁰⁵: Ի դէպ, Յովսէփ Թրգրրեանի բողո՛ Եսօ Թրգրրեանը, եղել է ֆրանսիական օդանաւային մի ընկերութեան առետրական ներկայացուցիչը Քենիայում, Ուգանդայում եւ Տանզանիայում:

Ափրիկեան երկրներում եղել են նաեւ հայ արուեստագետներ եւ գիտնականներ: 1961ին Նիգերիայում է հաստատուել լիբանանահայ գեղանկարիչ Վահէ Կեօքլեօզեանը (ծն. 1937), որը դարձել է տեղի յայտնի նկարիչներից:

Երաժիշտ եւ ճարտարապետութեան լուսատրութեան մասնագետ է Փոլ Հայկ Փամպուրեանը, ծնուած 1949ին, Եռհաննէսբուրգում: Ծնողները հարաւային Ափրիկէ են գաղթել 1948ին, Աթենքից (հայրը եղել է ծագումով Մարաշից, մայրը, ծնեալ Վարվառեան, Բուրսայից): Հինգ տարի երաժշտութիւն է ուսանել Քէյփթաունի Համալսարանում, սովորել է նուագել կլաւնետ, այնուհետեւ մասնագիտացել է Լոնդոնի Գիլդոլ երաժշտական դպրոցում: Երաժշտութիւն է գրել քատրոնի եւ հեռատեսիլի համար: Զբաղուել է նաեւ հայ երաժշտութեամբ, հետաքրքրուել յատկապէս հայ հոգեւոր երգարուեստով: 1970ականների վերջին հարաւ-ափրիկեան հեռատեսիլով ելոյթ է ունեցել նուագավար Լորիս Եզնատրեանի հետ (վերջինս հարաւ Ափրիկէ էր եկել ռադիօկայանի սիմֆոնիկ նուագախումբը ղեկավարելու համար): Առաջին անգամ բամաթի հարաւ-ափրիկացիներ ճանաչել են իրենց մէջ բնակուող փոքրաթիւ համայնքին¹⁰⁶: 1977ից զբաղուել է լուսատրութեան ձեւաւորմամբ, դարձել Փրեթորիայի Պետական Թատրոնի գլխաւոր լուսային ձեւաւորողը: Եղել է համահիմնադիրը Production Projects լուսաւորման եւ բեմադրութեան ընկերութեան, որ մասնագիտացած է լուսաւորման ձեւաւորման եւ վաճառքի մէջ: Այս ընկերութեան կազմում Փամպուրեանը մասնակցել է աւելի քան 500 արդիւնաբերական ծրագրերի՝ միջազգային մի շարք խոշոր հաստատութիւնների (BMW, Mercedes Benz, Ford, Toyota, VW, Alfa Romeo, IBM, SAPPI, World Gold Council) հետ, որոնք նախագծեր են իրականացրել Փարիզում, Նիւ Եորքում, Բազելում, Վենետիկում, Հաւայում եւ Բեռլինում: 1990ին Եռհաննէսբուրգում հիմնել է Paul Pamboukian & Associates Lighting Design լուսատրութեան ձեւաւորման կենտրոնը, որ զբաղում է ճարտարապետական կառոյցների, ներքին յարդարման, բնապատկերի եւ քառերական լուսատրութեան ձեւաւորմամբ: Այդ բուսականից ի վեր աշխարհի բազմաթիւ երկրներում Փամպուրեանը իրականացրել է 600ից աւելի ճարտարապետական նախագծեր (հիւրանոցներ, առողջարաններ, հանրային շինութիւններ եւն.): Հայազգի մասնագետը յաճախակի հանդէս է գալիս լուսատրութեան ձեւաւորման վերաբերեալ դասախօսութիւններով եւ արհեստավարժ անդամ է Եւրոպական Լուսատրութեան Ձեւաւորողների Ընկերակցութեան (ELDA)¹⁰⁷:

Ափրիկեան պետութիւններում աշխատել են նաեւ ամենատարբեր երկրների հայեր, յատկապէս Ֆրանսիայից: Այսպէս, ֆրանսահայ արդիւնաբերող Միլիան Էկնայեանը (ծն. 1892, Փարիզ) զբաղուել է աղամանդի արդիւնաբերութեամբ, մինչեւ 1945ը եղել է Կոտ դ'Իուար պետութեան Հանքավայրերի Հետազօտման եւ Շահագործման Միութեան նախագահը: Ֆրանսահայ պետական գործիչ Արշակ Ժաք Մուրատեանը (ծն. 1910, Կոնշ, Օռ նահանգ)

պաշտօնավարել է ավիրիկեան Չաղ, Սենեգալ, Մադագասկար պետութիւններում, Ալժիրնս Գույի ծածկանումսը հրատարակել է արեւելագիտական աշխատութիւններ, այդ բուն *Իսլամն Արեւմտեան Ափրիկէում*¹⁰⁸ գիրքը: Ֆրանսահայ ճարտարապետ Ժորժ Արսէնեանի նախագծով շէնքեր են կառուցուել Կոնգոյում¹⁰⁹:

Որոշ ժամանակ Կամերունում է բնակուել լիբանանահայ, ներկայումս կանադարբնակ քանդակագործուի Երզնէ դը Գրէֆը (Եփրեմեան, ծն. 1934): Ճարտարագէտ, Երեւանի ճարտարագիտական Ինստիտուտի շրջանաւարտ, նոյնպէս ներկայումս կանադարբնակ Անահիտ Քէօսեանը (ծն. 1940) 1972-1973ին աշխատել է Ալժիրում, իսկ 1973-77ին՝ Նիգերիայում, դասաւանդել Անմէղու Բելլօ Համալսարանում: Այնտեղ ծրագիր է մշակել Մաքրութիւն (Նիգերիա) 20 հազար բնակիչների բնակավայր կառուցելու համար¹¹⁰:

Լիբանանահայ երեք գրող՝ Պօղոս Գուրբելեանը, Հայկ Նազգաշեանը եւ Արամ Սեփեթեանը, որոշ ժամանակ բնակուել են ավիրիկեան երկրներում՝ (առաջինը՝ Սիեռա-Լեօնում, միւսները՝ Նիգերիայում) եւ իրենց ստեղծագործութիւններում պատկերել են այդ երկրի եւ նրա բնակիչների կեանքը: Սեփեթեանի *Ես Սիւ Եմ, Բայց Գեղեցիկ*¹¹¹ վիպակը պատկերում է Նիգերիայում հաստատուած հայերի կեանքը: Հայկ Նազգաշեանի *Ափրիկէի Անտառներու Մէջ*¹¹² պատմուածքների ժողովածուն (առաջաբանը՝ Վախթանգ Անանեանի) եզակի է հայ գրականութեան մէջ, քանի որ ներկայացուող որսորդական պատմուածքների միջավայրը ոչ թէ հայաստանեան բնաշխարհն է, այլ ավիրիկեան ջունգլիները եւ ստաննանները...

Տարբեր առաքելութիւններով ավիրիկեան երկրներում գործել եւ պաշտօնավարել են հայեր աշխարհի տարբեր երկրներից, նաեւ Հայաստանից: Ամերիկահայ բժիշկ-ախտաբան Ռոբերթ Նալբանդեանը (ծն. 1922, Միչիգան) 1970ին դեկավարել է ավիրիկեան երկրներից մէկում համաճարակի դէմ տարուող պայքարը¹¹³: Տարիներ շարունակ ախտաբանութիւն է դասաւանդել Միչիգանում: Մէկ այլ ամերիկահայ բժիշկ եւ կենսաքիմիկոս Միքիան Կիլեանը (ծն. 1930, Ռենոքքըն), տարիներ շարունակ պաշտօնավարել է ավիրիկեան երկրներում, համագործակցել հումանիտ Ալբերտ Շուայցերի հետ¹¹⁴: 1980ին Մադագասկարում օգտակար հանածոների արշաւախումբը դեկավարել է հայաստանցի երկրաբան Լեւոն Յակոբեանը: Մադագասկարում այդ արշաւախումբը յայտնաբերել է փորեղապակու հանքավայրեր: Այդ առիթով Մադագասկարի եւ ԽՍՀՄի միջեւ կնքուել են պայմանագրեր, արշաւախմբի գլխաւոր ճարտարագէտ Լեւոն Յակոբեանին յանձնուել է երկրի բարձրագոյն պարգեւը՝ «Ասպետ»ի շքանշանը եւ Մադագասկարին մատուցած ծառայութիւնները վաւերագրող մի պատուոգիր¹¹⁵:

Պատմաբան Հմայեակ Մարտիրոսեանը (1926-2008) 1973-1976ին եղել է Գանայում ԽՍՀՄ դեսպանատան Առաջին Բարտուղար: Շուեդիայում բնակուող ճարտարապետ Պիեռ Տեր-Յակոբեանը (ծն. 1927) որոշ ժամանակ եղել է Գաբոնի ներկայացուցիչը Շուեդիայում շնորհիւ Փարիզում իրեն դասընկեր եղած Գաբոնի նախագահ Օմար Բոնգոյի¹¹⁶:

Եղել են նաեւ հայազգի ավիրիկագէտներ: Ֆրանսիայի ճանաչուած ավիրիկագէտներից է պատմաբան, լրագրող, պետական գործիչ, Ժաք Բուլիինը (Յակոբ Բաքմանեան, ծն. 1924, Հելիոպոլիս, Եգիպտոս): Նա 1963-1969ին եղել է Կոտ դ'Իւուարի նախագահ Հուֆայէթ Բոնինի, 1965-72ին՝ Նիգերի նա-

խազահ Դիորի Համանիի քաղաքական եւ տնտեսական խորհրդականը: Փարիզում հրատարակել է թերթ Նիգելի համար, տեղեկատու գրականություն՝ Կոտ դ'Իուարի վերաբերեալ: 1962ին Լոնդոնում հրատարակել է *Արաքական Գործուն Ափրիկեում* անգլերէն գիրքը, արժանացել է Կոտ դ'Իուարի, Նիգելի եւ Գաբոնի հանրապետությունների ազգային շքանշաններին:

Ռուսաստանի յայտնի ափրիկագետներից է հայազգի պատմաբան Կարեն Բրուտենցը (ծն. 1924), որը Մոսկուայում լոյս է ընծայել *Ասիայի եւ Ափրիկէի Ազգային-ազատագրական Պայքարը* (1959), *Ընդդէմ Ժամանակակից Գաղութատիրութեան Գաղափարախօսութեան* (1961), *Գաղութատիրութիւն Առանց Կայսրութեան* (1963), *Ժամանակակից Յեղափոխական Ժողովրդավարութիւնը* (1968), *Ժողովուրդների Ստրկացման Մի Նոր Չեւ* (1969), *Գաղափարների Պայքարն Արդի Աշխարհում* (1978), *Ազատագրուած Երկրները 70ական Թուականներին* (1979) եւ այլ ուսերէն աշխատութիւններ:

Ափրիկեան մշակութային ժառանգութեան պահպանման գործին իրովսանն նպաստել է նաեւ հայազգի ռուս բանասէր Գայիանէ Անպետրովա-Շառովան (1925-2004), որը Պետերբուրգի Համալսարանում աշխատելու տարիներին ափրիկեցի ուսանողներից գրառել է հեքիաթներ, ամփոփել *Մամայուսիի Հեքիաթներ* (1967) եւ *Անգոլայի Ժողովուրդների Հեքիաթներ* (1975) ուսերէն ժողովածուներում¹¹⁷:

Տարբեր երկրների հայ մտատրականներ եւ արուեստագետներ ներշնչուել են Ափրիկեով, սեւամորթների պատմութեամբ եւ ինքնատիպ մշակոյթով: Դեռ 1936ին տնտեսագէտ Վահան Տոտոմեանցը հանդէս է եկել «Քոռփերացիան Նեգրերի Մէջ» յօդուածով¹¹⁸: Ամերիկահայեր Եզնիկ Ազնակեանը բանախօսել է սեւամորթների գրականութեան վերաբերեալ, Քերոլ Սարգսեանը Ֆլորիդայում 1963ին՝ սեւամորթների հակամարտութեան մասին¹¹⁹ եւն.: Ռուսագիր հայ գրող Պետրոնի Անատունին (1916-1982) օղաշուի մասնագիտութեան բերումով շրջել է Ալժիրում, Քենիայում եւ այլ ափրիկեան երկրներում, տպատրութիւններն ամփոփել գրքերում¹²⁰: Խորհրդային երգահան Կարեն Խաչատրեանը (ծն. 1920) գրել է Չանգիբարի (1964) եւ Սոմալիի (1972) պետական օրհներգերը¹²¹: Ամերիկահայ պարադիւր Լէօ Գարիբեանը 1976ին Նայրոբիում բեմադրել է «Կարարէ» ներկայացումը: Ամերիկահայ երաժշտագէտ Ջոն Սարեանը աշխատութիւն է գրել ափրիկեան երաժշտութեան մասին, իսկ ռուսահայ երգահան Սերգէյ Բալասանեանը (1902-1982), ի թիւս աշխարհի տարբեր ժողովուրդների երգերի, ձայնագրել է մշակել է նաեւ ափրիկեան ժողովուրդների մի շարք երգեր: Ամերիկահայ բեմադրիչ Քարլա Կարապետեանը նկարահանել է «Իմ Ընկեր Վարձկանը» վաւերագրութիւնը (2005)՝ Հասարակածային Գինիայում յեղաշրջման փորձի մասին¹²²:

Նորագոյն ժամանակներում, Հայաստանի Հանրապետութիւնից, եղել են նաեւ Ափրիկէ արտագաղթի դէպքեր: Սակաւաթիւ հայուհիներ ամուսնութիւններ են կնքել ափրիկեցիների հետ: Այսպէս, 1988ից Անգոլայի մայրաքաղաք Լուանդայում է ապրում ծնունդով բարուեցի հայուհի, անգոլացու հետ ամուսնացած Լարիսա Արակիմովա-Շօսօն (Յովակիմեան, ծն. 1964), որը դաշնամորի դասեր է աւանդում Լուանդայի երաժշտական քոլեջներում: Ստոյգ քուարանակ չկայ այդ երկրի հայերի վերաբերեալ¹²³. բոլորը նշում են 300-400 հոգի, որոնք հիմնականում գրասենեակային աշխատողներ են, առեւտրականներ եւ արհեստաւորներ: ՀԱՀի հայերը միաւորուած են Եռհաննէսբուր-

գում գործող Հարաային Ափրիկեի Հայեր կազմակերպության մէջ¹²⁴: Նրանք նշում են Հայաստանի Հանրապետության անկախության եւ միւս ազգային տօները: Երեւանցի Նաիրա Տէր-Մարգարեանը ասարտել է Եռհաննէսբուրգի Համալսարանի Տնտեսական եւ Կառավարման Գիտութիւնների բաժինը: 1989-2006ին Մոզամբիկի Կրթութեան նախարարութիւնում են աշխատել Վրէժ եւ Ժաննա Յակոբեանները (ներկայումս բնակում են Միացեալ Թագաւորութիւնում): Երեւանցի Կարէն Բարսամեանը 2008ի դրութեամբ աշխատում է Մոզամբիկի ՄԱԿի պարենային ծրագրում որպէս հաղորդակցութեան տեխնոլոգիաների ղեկավար: 1995ից Չինքաբուէում է բնակում տեխնիկական գիտութիւնների թեկնածու, երեւանցի Էդուարդ Մայիլեանը, որ զբաղում է առեւտրով: 2001ին հայ մամուլին տուած հարցազրոյցում նա պատմել է, որ հայերը հիմնականում աշխատանքի են մեկնում հիւսիսային Ափրիկեի երկրներ եւ Նիգերիա: Հայերը Չինքաբուէում զբաղում են գրասենեակային աշխատանքով, առեւտրով, ոսկերչութեամբ եւ այլ արհեստներով, աշխատում շինարարութիւնների վրայ: Ըստ նրա՝ *«Ափրիկէում մեծացող Հայերի զաւակները ոչ իսկ ցանկանում են վերադառնալ Հայաստան»*¹²⁵:

Հայերի անունները ԻԱ. դարի սկզբի Ափրիկէում յիշատակում են նաեւ ոչ-դրական կողմերով: 2007ի Մարտի 15ին «Արմէնպրէս»ը հաղորդագրութիւն է տարածել Քենիայում ծագած քաղաքական գայթակղութեան մասին, որի կիզակէտում են յայտնուել հայաստանցիներ Արթուր Սարգսեանը եւ Արթուր Մարգարեանը, որոնց միջազգային լրատուամիջոցներն ու քենիական մամուլը ներկայացրել են որպէս եղբայրներ: Քենիայի ընդդիմութեան առաջնորդներից մէկը՝ Ռէյլա Օդինգան, հայազգի եղբայրներին մեղադրել է, որ նրանք որպէս վարձկաններ օգտագործուել են Քենիայի իշխանութիւնների կողմից որոշ լրատուամիջոցների վրայ յարձակումներ գործելու համար: Սարգսեանը եւ Մարգարեանը հերքել են մեղադրանքները¹²⁶:

ՀԱՅ-ՍԵՒԱՍՏՐԹ ՇՓՈՒՆԵՐ ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Հայերը սեւամորթների հետ շփուել են բոլոր ցամաքամասերի ամենատարբեր երկրներում, ընդամին՝ Հայաստանում եւ յարակից երկրներում...: Ադախի Այվազեանն իր «Նեգրոնք» պատմուածքում ներկայացրել է ԺԹ. դարում զինուորական Մեծուճովի կողմից Իրանից Հայաստան բերուած սեւամորթ քոյր եւ եղբոր՝ Ալիի եւ Լէյլայի կեանքի պատմութիւնը, որը պատմական հիմք ունի: Այդ սեւամորթներն ապրել են Ալեքսանդրապոլում, եւ նրանց տոհմն այդուհետ կոչուել է «Նեգրոնց Մեծուճովներ»: Լէյլան մի հայից ունեցել է երկու զաւակ, իսկ Ալին յետագայում բնակուել է Թիֆլիսում: Հաւանաբար հենց այդ սեւամորթին է նկատի ունեցել արձակագիր Սիրայել Մանուէլեանն իր «Նեգրը» մանրապատումում. *«Չեմ յիշում երբ էր, քանի տարի առաջ, բայց վաղուց էր, շատ վաղուց: Նա միշտ նստած էր իր տան դռան առջեւ արեւի տակ, տաքանում էր, նա փաթաթուած էր տաք վերարկուի մէջ, բայց գարնան արեւը նրա պաղած արիւնը չէր կարողանում ջերմացնել: Ժամերով նստած էր արեւի տակ, բայց չէր տաքանում: Այնքան մռայլ ու տխուր էր նրա դէմքը: Ես երբեք նրան չեմ մոռանալ. սեւ դէմքի վրայ ճերմակած գանգուր մագերը, աւելի էին խտացնում նրա թշուառութիւնը: Նա յիշեցնում էր մայր երկրից խլուած տրուպիք բոյսի, որ խամրում մեռնում է հիւսիսում: Նա արեւի տակ նստած երագում էր իր երկրի տաք արեւը... Ով գիտէ բախտի որ քմահաճոյքովն էր նա*

ընկել այս ցուրտ երկիրը: Ես նրան տեսնում էի ամէն օր իր դռան առաջ կծկուած: Բայց մի շաբաթից աւելի է, որ նա այլ եւս չկար. ամէն օր տուն գնալիս էլ չէի հանդիպում նրան: Նա մեռաւ: Այնքան շտաբացաւ, որ վերջը մեռաւ»¹²⁷: Յայտնի է նաեւ, որ 1910ին մի վրացի վաճառական Թիֆլիս է բերել մի վեցամեայ սեւամորթ երեխայի՝ Բաշիր Չամբէին, «վասն զուարճութեան», ինչպէս ինքն է ասել: Այս սեւամորթը տարիներ անց դարձել է հրշէջ: Անուսնացել է հայտնու: Ելենա Դանիէլեանի հետ: Նրանց սերունդները խառնուել են ռուսների եւ վրացիների հետ¹²⁸:

Նուազ հետաքրքիր շեն հայ-սեւամորթ առնչութիւնները վաղ Խորհրդային Հայաստանում: Դեռեւս 1923ին գրաքննադատ Արտաշէս Կարինեանը հանդէս է եկել «Նեգրերի Գրականութիւնը» յօդուածով¹²⁹: 1927ին Խորհրդային Հայաստան է այցելել Ամերիկայի սեւամորթ կոմերիտականների ղեկավար Ջոնսոնը, որը սովորելիս է եղել Մոսկուայում: Նա ծանօթացել է Հայաստանի Կոմերիտմիութեան աշխատանքներին: Յատուկ Երեսանի *Աւանգարդ* թերթի համար գրել է մի յօդուած, որ սկսել է «Ամերիկայի ճնշուած նեգր երիտասարդութեան անուկից ես ողջունում եմ ձեզ՝ Հայաստանի ընկերները» կոչով, այնուհետեւ ներկայացրել սեւամորթների հանդէպ կիրառուող ցեղային խտրականութիւնն ԱՄՆում, նրանց լինչահարման, մարդկային իրաւունքների պայքարի մասին: *Աւանգարդ*ում յօդուածի հետ մէկտեղ տպագրուել է Ջոնսոնի լուսանկարը ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի Քարտուղար Լ. Մարտիրոսեանի հետ¹³⁰: Յիրաւի, չափազանց տարաշխարհիկ է թոււմ սեւամորթ կոմերիտականի ներկայութիւնը 1920ականների վերջի նոր խորհրդային տարազի մէջ մտնող գաւառական Երեսանի խորքին...

1935ին Հայֆիլիհարսնոնիայում համերգով հանդէս է եկել սեւամորթ երգչուհի Արլէ Տիցը, որին նուագակցել է ամուսինը՝ ռուս դաշնակահար, պրոֆեսոր Բ. Բ. Տիցը: Սեւամորթ երգչուհին ի թիւս ավիրիկեան, հնդկացիական, Հեբրիդեան կղզիների բնիկների երգերի եւ Չայկովսկու ռոմանսների՝ կատարել է նաեւ Կոմիտասի «Գարուն Ա» երգը¹³¹: Նմանապէս աւելի քան հետաքրքիր մի պատկեր՝ կոմիտասեան երգը սեւամորթ երգչուհու շուրթերին 1930ականների Երեսանի նորաստեղծ ֆիլիհարսնոնիայում...

Հայ գրականութեան մէջ եւ շարժանկարում երբեմն ներկայացուել են սեւամորթ հերոսներ: Դեռեւս 1930ին նկարահանուած Ա. Դանիէլեանի՝ պիտներական ճամբարի առօրեան ներկայացնող «Առաջին Ծառագայթներ»ը կամ «Այ Քեզ Տղաներ» խաղարկային շարժանկարի հերոսներից է եղել մի սեւամորթ (ղերակատար՝ Հ. Դանիէլեան)¹³²: 1956ին Ստեփան Կեռկովն էկրանատրել է Պ. Աբրահամսի *Ամպրոպի Արահետով* վէպը, որի գործողութիւնները կատարում են ՀԱՀում եւ ներկայացնում են սպիտակամորթ աղջկայ եւ սեւամորթ երիտասարդի սիրոյ պատմութիւնը: Երեսանից դուրս ստեղծուել են ավիրիկեան բնապատկերներ պատկերող տաղաւարներ, նկարահանուել են ոչ միայն հայ եւ ռուս դերասաններ, այլեւ ավիրիկեցի ուսանողներ, որոնց մէջ՝ Մակոյի ղերակատար Տիտօ Ռոմալիօն¹³³:

Ստեփան Ալաջաջեանի *Անապատում* վէպի գործողութիւնները կատարում են 1942ին լիբիական անապատներում. գործող անձինք են քրիտանական վաշտի զինուորները, որոնց մէջ է նաեւ հայորդի Տիգրան Արագեանը, ինչպէս նաեւ կամերունցի սեւամորթ Քոմօն: Վերջինիս մասին հեղինակը նշել է. «Նա յարգանք է ունեցել եւ յարգանք ունի դէպի սպիտակները: Սպիտակ ցե-

ղը ինչ-որ բարձր արարած է, այդպէս ասել են Հենց իրենք՝ Կամերունի սպիտակները, այդպէս են ներշնչուել իրենք՝ նեգրերը, եւ նա հաւատում է այդ բանին. չէ՞ որ Կամերունում մի սպիտակ պաշտում է մի քանի նեգրի, կարող է այդ նեգրերին սպանել, ծեծել, աշխատեցնել ինչպէս սեփական հորթուկին, չէ՞ որ սպիտակները կարող են գրքեր կարդալ, գղալ են օգտագործում ճաշի համար, լաւ են հագնուում, իսկ ի՞նչ գեղեցիկ կանաչք ունեն, ձիւնի պէս սպիտակ՝¹³⁴։

Առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հայերի եւ սեւամորթների առնչութիւններն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում (որի հայ գաղթականներին, ի դէպ, ժամանակին եանկիները սեւամորթների տեղ դրած են բարկել են ցեղային խտրականութեան)։ ԱՄՆում բնակուող նախկին հայաստանցիները տեղի ամերիկեան ծագումով բնակչութեան համար նոր բառ հնարեցին՝ «սեւական», մինչ արեւմտահայերէնում շարունակուեց է գործածուել «խափշիկ» բառը։ ԱՄՆի քաղաքացիական պատերազմի տարիներին (1861-1865) Լուիզիանա նահանգում բնակուել է հարուստ ազարակատէր Կիրակոսեանը։ Նա ունեցել է սեւամորթ ստրուկներ, որոնց ազատութիւն է շնորհել։ Սակայն հաւատարիմ ծառաները չեն ցանկացել լքել տիրոջը, շարունակել են ապրել նրա մօտ եւ կրել են նրա հայկական ազգանունը։ Չարմանալի է, որ այդ սեւամորթների մօտ աւանդոյթ է դարձել իրենց զաւակներին հայկական անուններ տալը։ 1950ին սեւամորթ Կիրակոսեանները բնակուելիս են եղել Փենինգ նահանգի Սենթ Հիլի շրջանում, Սենթ Լուիզ քաղաքում եւ Էուֆալա գիւղում։ Սեւամորթ Պետրոս Կիրակոսեանի եւ խափշիկուհի Ջորջիանա Ուայթի զաւակները կոչուել են Խաչիկ, Հրանտ, Չարար, Գարեգին, Անդրանիկ, Չարէլ, Հայկանոյշ եւ Վերգինէ։ Նրանց մասին պատմել է «Հայ Ազատ» ծածկանունով հանդէս եկող մի ամերիկահայ յօդուածագիր «Հայ անուն Կրող Խափշիկներ» յօդուածում¹³⁵։ Մի ամերիկահայուհի՝ Աստղիկ Սուրեանը, գրել է «Խափշիկ «Հայուհին», մի ամերիկացի սեւամորթուհու հետ իր հանդիպման մասին, որի մեծ հայրը հայ է եղել¹³⁶։

1927ին 30ամեայ բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեանը (1898-1987) Նիւ Եորքի «Գիլդ» քատրոնում բեմադրել է Դիբրուզ Հէյուրդի «Փորգի» պիէսը՝ արուեստի պատմութեան մէջ առաջին անգամ բեմ հանելով սեւամորթներից բաղկացած ոչ-պրոֆեսիոնալ մի դերասանակազմ։ Լաւագոյնս ուսումնասիրած լինելով Չարլսթոնի սեւամորթների կեանքն ու կենցաղը՝ Մամուլեանին յաջողուել է ամենայն հարազատութեամբ վերարտադրել այդ մշակոյթն ամերիկեան բեմահարթակում։ Ներկայացումը հսկայական յաջողութիւն է ունեցել եւ համարուել աննախադէպ երեսոյթ ամերիկեան քատրոնի պատմութեան մէջ։ Ի՞նչն է սակայն յատկապէս նշանակալից տուեալ դէպքում. Մամուլեանի բեմադրութեան շնորհիւ ամերիկեան մտայնութեան մէջ նշմարուել է որոշ յեղաշրջում դէպի սեւամորթները, ամերիկացիները սկսել են համակրանքով եւ մարդավայել վերաբերուել նրանց հետ։ Մամուլեանը բեմում ներկայացրել է արժանիքներ, որին մինչ այդ անհաղորդ էին մնացել սեւամորթներին վերից նայող սպիտակամորթները՝ նրանց ազգային ծէսերի գեղեցկութիւնը, երգ ու պարի իրատեսակ թովչանքը, հոգեկան եւ մշակութային արժէքների ինքնատիպութիւնը։ Սեւամորթներն իրենք էլ չէին կարող երախտապարտ չմնալ երիտասարդ հայորդուն, որը սիրային մի մելօդրամ կարողացել էր վերածել իրենց ազգային արժանապատուութիւնը շեփորող մի ասքի։ Մամուլեանն իր բեմադրութեան լաւագոյն պարզելը համարել է սեւամորթների անհուն սէրը եւ

նուիրուածութիւնն իր հանդէպ, որոնք հոգի չեն խնայել իր համար: Ինչպէս վկայել են բեմադրիչի ծնողները՝ «Իւր խմբի սեւամորթները պաշտում են նորան ու անուանում են իւրեանց ազատարար: Սքանչելի է տեսնել այն յարգանքն ու սէրը, որով շրջապատուած է նա սեւամորթների կողմից»¹³⁷:

1970ականներին համայն աշխարհում մեծ հռչակ ձեռք բերեց սեւամորթ արձակագիր Ալեքս Հէյլիի *Roots* (Արմատներ) վէպը՝ ԱՄՆում սեւամորթների հանդէպ խտրականութեան մասին: Այն քարգմանուել է 17 լեզուներով, ներկայացուել հեռուստատեսութեամբ: Այդ ստեղծագործութիւնն արձագանգ է գտել նաեւ հայ իրականութեան մէջ, որպէս քերթօն, հատուածներ են տպագրուել Ստամբուլի *Մարմարա* օրաթերթում, Ռոբեր Հատտեճեանի քարգմանութեամբ, 1977 Յուլիսին: Ստեղծագործութեան ամերիկեան հեռուստաբեմադրութեան առօրի ամերիկահայ հեղինակ Հոլիսիմէ Այվիսը գրի է առել իր մտորումները. «Այդ վայրկեանին, երբ դիտում էի նկարը, ցանկութիւն ունէի ինձ մօտ նստած ունենալ մի սեւամորթ մամիկ: Ուզեցի ձեռքս դնել նրա ուսին, սեղմել նրան կրծքիս, սփոփելու համար եւ իրրեւ մխիթարանք բանալ նրա առաջ եթէ ոչ մեր հայոց պատմութեան անցեալի հատորները, այլ գոնէ 20րդ դարի դէպքերը, համեմատելու համար իրենց տառապանքը մերին հետ»: Չուզահեռներ անցկացնելով հայոց եւ սեւամորթների պատմութեան մէջ՝ Այվիսը շեշտում է, որ եթէ խափշիկների հանդէպ մեծագոյն անարդարութիւնն իրականացուել է ԺԷ.-ԺԸ. դարերում, ապա հայերի հանդէպ՝ «լուսաորեալ» Ի. դարում: Նա բաղդատում է սեւամորթներին տուած նեզր անուանումը «գեաուր»-ի հետ, եւ ապա եզրակացնում է. «Երանի՛ ձեզ, որ վերջապէս Ալեքս Հէյլի ունեցաք եւ պիտի ունենաք ուրիշ «Արմատներ», ուրիշ արդարութիւն որոնողներ: Երանի՛ ձեզ, որ կարողացաք ցուցադրել ձեր մեծ վիշտը աշխարհով մէկ, շահեցիք նոր բարեկամներ, նոր ցաւակցողներ, նոր համակիրներ»:

Սակայն հայերը մնում են սպիտակամորթ, ուստի 1994ին Լոս Անջելէսում տեղի ունեցած սեւամորթների խռովութիւնը չէր կարող չաւարտուել նաեւ հայ գոհով (մոլեռանդների կողմից իր տանը սպանուել է հայուհի Լուսին Մարտնեանը, եւ համապատասխան «գրոյց» է տեղի ունեցել հայ եւ սեւամորթների խմբաւորումների միջեւ): Անյաջողութեամբ է պսակուել Հայաստանում սեւամորթ ուսանողներ ունենալու հարցը, չնայած վերջին տարիներին սեւամորթ ֆուտբոլիստներ են սկսել հանդէս գալ Հայաստանի ֆուտբոլի տարբեր խմբերում:

Աշխարհի տարբեր երկրներում, Ափրիկէից բացի, յայտնի են հայերի հետ սեւամորթների հետ ամուսնութիւնների դէպքեր (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Եթովպիա, Շուեդիա): Ուշագրաս է, որ այդ ընտանիքների մեծ մասը կարողանում է արտայայտուել հայերէն: Հայ գրականութեան դասականներ Լեւոն Շանթի եւ Մուշեղ Իշխանի՝ Ֆրանսիայում եւ ԱՄՆում բնակուող սերունդների մէջ կան մուլատներ¹³⁸: Մէլրի Լու Աւագեանը առաջին հայ օրիորդն էր ԱՄՆում, որ 1968ին ամուսնացել է սեւամորթի՝ Մոնթբերէյի Լեզուագիտական Դպրոցի շրջանաւարտ Գորդոն Ջեքսոնի հետ¹³⁹: Հատուկենտ սեւամորթներ կարելի է հանդիպել նաեւ Հայաստանում (որդեգրուածներ կան հայ մայր ունեցողներ), ինչպէս՝ դեռահաս Հրանտ Չաքարեանը, որ նկարահանուել է Տիգրան Խզմալեանի «Պիեռլէկինօ Կամ Օդից Թեթեւ» կինօնկարում, իր սեւամորթ քրոջ հետ հանդէս եկել հայկական երգերի կատարումներով, 2003ին թողարկել «Hrant+Gayane» խտասկաւառակը (Parseghian Records): Հայ-սեւա-

մորթ ծուլումի արդիւնք են նշանաւոր ֆրանսիացի կատակերգու Պասկալ Լեժիտիմուսը (ծն. 1959, Փարիզ), դուստրը անթիլցի Թէօ Լեժիտիմուսի եւ Մադլէն Քամպուրեանի, որ կապուած է ֆրանսահայ գաղութին, ամերիկեան կինօ-բեմադրիչ-օպերատորներ Ալէն եւ Ալբերտ Հագս երկուորեակ եղբայրները (ծն. 1972) ծնունդով իրանահայ Աիդա Մկրտչեանի որդիները: Արդի ռուսագիր բանաստեղծ Կ. Ս. Ֆարայը (ծն. 1971, Մոսկուա), նոյնպէս ունի հայ-ափրիկեան ծագում: Նրա հայրը եղել է զինբարուէցի, մայրը՝ հայուհի, ռուսագիր բանասէր, բանաստեղծուհի Ելենա Ազիզեանը (1931-1984): Ֆարայը բնակուել է ՀԱՀում, այժմ՝ ԱՄՆում, զբաղուել է անգլո-ամերիկեան բանաստեղծութեան ռուսերէն բարգձմանութեամբ, *Լիմք* ժամանակակից պոեզիայի հանդէսի գլխաւոր խմբագիրն է, հեղինակ է *Հրածեշտ Կուռքերին* բանաստեղծութիւնների ժողովածուի:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Ափրիկէ մայրցամաքը, բնակլիմայական եւ աշխարհաքաղաքական իր առանձնայատկութիւններով հանդերձ, միւս աշխարհամասերի նման հնագոյն ժամանակներից մինչեւ ԻԱ դարի սկիզբը պարբերաբար գրաւել է հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին՝ ապահովելով հայկական փոքրաքանակ ներկայութիւն: Եթէ միջին դարերում հայերը հիմնականում յայտնուում էին Ափրիկէի հիւսիսում, ապա Ի. դարի սկզբից, տարբեր երկրների հայեր հաստատուել են ափրիկեան ամենատարբեր երկրներում՝ զբաղուելով հիմնականում առետրով եւ արհեստներով, ստեղծելով կարճատեւ գոյութեան դատապարտուած համայնքներ: Կարելի է նաեւ աշխարհի տարբեր երկրների հայ մասնագէտների մասնակցութիւնը ափրիկեան տարբեր պետութիւններում շինարարական, ճարտարապետական եւ գիտական ոլորտներում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի պատմութեան վերաբերեալ առկայ է հարուստ գրականութիւն, ինչպէս՝ Նազարէք Աղազարմ, *Նորեր Եգիպտոսի Հայ Գաղութին Վրայ*, Գահիրէ, Չարեհ Ն. Պէրպէրեան, 1911. նաեւ Ա. Գարտաշեան, *Նիւրեր Եգիպտոսի Հայոց Պատմութեան Համար*, Գահիրէ, Նուպար, 1943. նաեւ Գ. Մըսրըլեան, *Ակունտը Հայեր Եգիպտոսի Մէջ*, Գահիրէ, 1947. նաեւ Արշակ Ալպոյաճեան, *Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի Նահանգը եւ Հայերը*, Գահիրէ, 1960. նաեւ՝ Յ. Թովուզեան, *Եգիպտոսի Հայկական Գաղութի Պատմութիւն (1805-1925)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1978. նաեւ՝ Նուպար Տէր-Միքայէլեան, *Եգիպտահայ Գաղութը 10-15րդ Դարերում*, Պէյրոս, Տօնիկեան, 1980: Երովպիայի հայ գաղթավայրի մասին տես՝ Յակոբ Գրիգոր, *Երովպիոյի Հայ Եկեղեցին եւ Հայերը. Զննարարական Ուսումնասիրութիւն*, Վենետիկ, 1927. նաեւ՝ Հ. Բարսբան, *Արդի Երովպիան եւ Հայ Գաղութը*, Վենետիկ, 1930. նաեւ՝ R. Pankhurst, "The History of Ethiopian-Armenian Relations: Ancient Times," *Revue des études arméniennes*, Paris, vol. 12, 1977, vol. 13, 1978-1979: Վերջին ժամանակներս Երովպիայի եւ Սուդանի հայ համայնքների վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններով հանդէս են եկել անգամ ռուս հետազօտողներ՝ Իրկուցկի *Diaspori* (Սփիւռքներ) անկախ գիտական ամսագրում (տես՝ Eleonora Lvova, "Armianskaia Koloniya v Efiopii (Po Materialam Polevykh Issledovaniy)" [Երովպիայի հայկական գաղթավայրը. ըստ դաշտային հետազօտութեան նիւթերի], *Diaspori: Nezavisimiy Nauchniy Jurnal*, no. 1-2, 2000, էջ 160-167; V. Gusarov, "Zarisovki Iz Jizni Armianskoi Obschchiny v Khartume (seredina 70-kh gg.)"

- (Պատկերներ Խարթումի հայ համայնքի կեանքից [1970ականների կեսեր]), նոյն տեղում, էջ 167-172):
- ² Հրաչեայ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն*, Երեւան, 2002, էջ 464-466:
  - ³ Աշոտ Արրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթականութեան Պատմութեան*, Հտր. Բ., Երեւան, Հայպետհրատ, 1967, էջ 97-98:
  - ⁴ Կայիոսի Սալուստիոսի *Պատմութիւն Կատիլիոնեան Դաւակցութեան եւ Եուզոլորթեան Պատերազմին*, քարգմ. Հ. Արրահամ Վ. Ճարեան, Վենետիկ, 1856, էջ 176-178: Տե՛ս նաեւ՝ ռուսերէն քարգմանութիւնը՝ Gayus Sallyustii Krisp, *Sochineniya* (Երկեր), Մոսկուա, 1981, էջ 50-51:
  - ⁵ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան*, էջ 464-465:
  - ⁶ Արշակ Ալօյսաճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան. Հայերու Յրտանք Աշխարհի Չանագան Մասերը*, Հտր. 1, Եգիպտոս, Սահակ-Մեսրոպ եւ Նոր Ասող, 1941, էջ 383-384:
  - ⁷ *Մանր Ժամանակագրութիւններ*, XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Յակոբեան, Հտր. 2, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1956, էջ 74:
  - ⁸ Նոյն:
  - ⁹ Նոյն, էջ 97:
  - ¹⁰ «Հայ Գաղութը Լիպիոյ Մէջ», *Ասպարէզ*, 12.05.1964:
  - ¹¹ *Հայերէն Չեռագրերի ԺԷ. Դարի Յիշատակարաններ (1621-1640 Թուականներ)*, Հտր. Բ., կազմ. Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1978, էջ 149:
  - ¹² *Մանր Ժամանակագրութիւններ*, Հտր. 1, էջ 274:
  - ¹³ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան*, էջ 465:
  - ¹⁴ «Անտիք Բաղդասարեան Ընթերցող Տիգրանակերտցի, Վասն Որ Կամի Ի Հեպէշին Երկիրն Գալ, Ասպէս Է», *Բազմավեպ*, 1897, ք. 10, էջ 459-463:
  - ¹⁵ Նոյն, էջ 463:
  - ¹⁶ V. A., Barbie Du Bocage, *De l'Introduction des Arméniens Catholiques en Algérie*, Paris, Amyot, 1855.
  - ¹⁷ Աճառեան, նոյն:
  - ¹⁸ Նոյն: Տե՛ս նաեւ «Լիպիա. Ափրիկեան Տրիպոլիսի Հայերը», *Պայքար*, 23.07.1955:
  - ¹⁹ Միսակ Յակոբ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի Մէջ*, Հտր. Ա., Պէյրոս, «Վանքեր», 1951, էջ 251:
  - ²⁰ Մովսէս, «Հայ... Սուլէյման Բըրտահին», *Այգ*, 5.10.1968:
  - ²¹ Վահրամ Փափագեան, *Երկեր Հինգ Հատորով*, Հտր. 1, Երեւան, «Սովետական Գրող», Հրատ., 1979, էջ 126-128:
  - ²² «Հայ Չինուորի Մը Հերոսութիւնը Մարոքի Մէջ», *Հորիզոն*, 9.11.1913 (արտատպուած Պոլսի Բիւզանդիոնից): Տե՛ս նաեւ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան*, էջ 466:
  - ²³ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 853:
  - ²⁴ Նոյն, գործ 855:
  - ²⁵ *Ճակատամարտ*, 28.04.1922:
  - ²⁶ *Լուսարձակ*, 23.07.1924. նաեւ՝ Ալ. Մարտունի, *Կուսակցութիւնները Գաղութահայութեան Մէջ*, Թիֆլիս, Պետական Հրատարակչութիւն, 1924, էջ 44-45:
  - ²⁷ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 856: Վարդանեանը կարեւոր տուեալ է յայտնել Իզմիրի հրդեհի մասին, գրելով. «Պէտք է միշտ ուժգնօրէն հերքել ամէն տեսակ Հրատարակութիւն, թէ Հայերն են այրած Իզմիրը, տրուած ըլլալով, որ քեմալականները իրենց Ա. օրէն սկսան Հայերը խողխողել եւ հագիւ հայեր իրենց թաքստոցները գտած կը պահուէին, յետոյ կրակը Քեմալի գրաւման Ծրզ օրը պատահած ըլլալով անկարելի էր եւ Հայ մը ոչ մէկ ատեն պիտի ուզէր իր բնակարանը ոչնչացնել: Ատկէ մեծ սուտեր մ'ալ Frank. Bouillon կ'ընէ օրագրողներու յայտարար»

բութեանց՝ յոյներու վրայ թողնելով կրակի հարցը: Իզմիր լաւագոյն Fire Brigade մոռննալով ուրիշ ատեններ երեք տունէ աւելի չէր այրեր, եւ այս անգամ 48 ժամ ուժանակ եւ Benzineով կառավարութիւնը, անշուշտ քեմալական, ինք մասնաւոր ծրագրով մը այրեց: Չմոռնամ ըսել, թէ ինքս Alliance Francaise (Իզմիր) ազատանողներէն ըլլալով Lucas Essayan տան փաստարան խտալացի Ricchi, իբր սոյն տան պաշտօնեան կիրակի օրը եկան ինձ ըսել, թէ հայերու բնաջնջման ծրագիր կայ, քառօրդ ժամ չմնաք եւ մեկնիք):

²⁸ Նոյն:

²⁹ Անցորդ «Հայերը Քասապլանքայի Մէջ», *Արեւելք*, 22.12.1934:

³⁰ «Հայ Բարերար Մը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 9.08.1941, էջ 787:

³¹ «Հայերն Ալժերիի Մէջ», *Արմենիա*, 26.05.1915:

³² «Նամակ Ալժերիէն», *Արմենիա*, 8.05.1918:

³³ «Յիրուցան Հայեր Ալժերիոյ Մէջ», *Հայրենիք*, 25.08.1929: Նոյնը տես՝ *Եփրատ*, 24.08.1929:

³⁴ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ՊՖոնդ 374, ցուցակ 1, գործ 13-15:

³⁵ «Հայերը Ալժերիոյ Մէջ», *Հայրենիք*, 30.07.1931:

³⁶ Սերովբէ Մխիթարեան, *Ֆրանսերէնով Արտայայտուող Հայ Արուեստագետներ*, Փարիզ, Արար, 1969, էջ 302-303:

³⁷ Անշէն Ռրոյկ, «Նամակներ Ալժերիայէն. Հայկական Գաղութը», *Յատաչ*, 10.03.1931:

³⁸ Տես՝ «Երեք Շէն Գաղութներ. Մարոք, Ալժիրիա եւ Թունիս», *Ալիք*, 19.01.1936:

³⁹ «Ալժերիոյ եւ Թունուզի Հայերը», *Հայրենիք*, 28.01.1936: Ի դէպ, 2007ին շուշեցի մեքենավար Սուրէն Բաղդասարեանը անձնական գրոյցում մեզ յայտնել է, որ 1970ականների սկզբին, ծառայելով Եգիպտոսում տեղակայուած խորհրդային նաւատորմում, հնարատրութիւն է ունեցել այցելել Ալժիրի եւ Թունիսի նաւահանգիստները եւ Բոն (ներկայումս՝ Անարա) քաղաքում իրեն է մօտեցել տեղաբնակ մի հայ եւ ասել, որ ունի սեփական ոսկերչական խանութ:

⁴⁰ «Հայ Բարերար Մը»:

⁴¹ «Ցանուցիր Հայեր Մարոքի Մէջ», *Հայրենիք*, 8.01.1936:

⁴² «Հայերը Թունուզի Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 27.08.1949, էջ 836:

⁴³ Թրքակից, «Գազապլանքայի Հայ Գաղութի Կեանքէն», *Չայն Փարիզի*, 4.02.1949:

⁴⁴ Թեիլերեանի կենսագրութեան այս շրջանը մինչեւ վերջերս մնում էր անձանօք, մինչեւ որ ի յայտ եկան Կասաբլանկայի երբեմնի բնակչուի Պերճոնի Սիմոնեանի յուշերը, որը նա տրամադրել է 1990-1992ին Մարոկկոյում բնակուած Սեդա Գրիգորեանին: Տես՝ Արտակ Մաղալեան, «Մոռացուած էջեր (Մողոմոն Թեիլերեանի Կեանքից)», *Դրօշակ*, 2004, ք. 4, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 75-79:

⁴⁵ Ժամանակին մամուլում աչքով ընկել են Արաքսի Վարուժանից բանաստեղծութիւններ, որոնք կրել են «Կասաբլանկա» նշումը:

⁴⁶ Տես՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, գործ 875, ցուցակ 4, գործ 360, քիւ 2-4 :

⁴⁷ Արծուի Բախչինեան, *Հայագգի Գործիչներ Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը. Կենսագրական Բառարան*, Երեւան, Չանգակ-97, 2002, էջ 104-105:

⁴⁸ Վահան Համբարձումեան, *Գիտաշխարհ*, Երեւան, Ամարաս, 2000, էջ 7: 2000ի Սեպտեմբերին Երեւանում հանդիպել ենք Միրէյ Համբարձումեանին, որը մեզ որոշ տեղեկութիւններ է յայտնել մարոկկահայ համայնքի մասին:

⁴⁹ «Հայերը Հիւսիսային Աֆրիկէի Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 27.10.1956, էջ 929:

⁵⁰ «Մարոքի Հայերը», *Ազդակ*, 22.09.1959: Աւելի վաղ նոյն *Ազդակ*ում տպագրուել էր, թէ այդ բուսականին Մարոկկոյում բնակուել է մօտ հարիւր հայ ընտանիք (տես՝ «Հայերը Կը Պատուեն Քազապլանքայի Կառավարիչ Սի Ահմէտ Պարկաշը», *Ազդակ*, 14.07.1959):

- ⁵¹ «Հայ Կոփամարտիկ Մը Ալճերիոյ Ախոյեան», *Հայաստանի Կոչնակ*, 26.08.1950, էջ 811 :
- ⁵² <http://www.thefitblog.net/2009/02/the-fit-blog-spotlight-sofia-boutella.html>
- ⁵³ 1928ին նկարահանուած «Արեամտը» շարժանկարում Բագրատիդը կատարել է մարտկացի էմիր Թայբ ալ Հանիի դերը: Նկարահանումները կատարուել են Սահարայում, Մարակէշի շրջանում, որտեղ արաբական ցեղերից մէկի մարդիկ հայագգի դերասանին նմանեցրել են իրենց հակառակորդին եւ քիչ է մնացել սպանեն նրան («Պ. Տը Բագրատիդ Մեր Մէջ», *Կալոշ*, 3.06.1928): Իսկ Աբէլ Գանսի «Արաբը» («Արաբների Կառավարիչը») շարժանկարի Հիսիսային Աֆրիկեում նկարահանումների ժամանակ թուրք կառավարիչ Ռեքս Ինգրամի դերակատար Մարս Մարստեանին են մօտեցել մի քանի թուրքեր, որոնք դերասանին իրենց վայի տեղն են դրել: Նրանք մի շնորհագիր են ներկայացրել Մարստեանին՝ Անկարա ուղարկելու համար, եւ դերասանին չի մնացել անել ոչինչ, եթէ ոչ լրջօրէն վերցնել թուրքը ու դնել գրպանը (*Mon Ciné*, Paris, 31.12.1925, տե՛ս՝ «Դերասան Մարստեան», *Արագած*, Փարիզ, 1-15.01.1926, էջ 12):
- ⁵⁴ Յակոբ Մանուկեան, *Քեմանչիստ Ռուբէնի Յուշերը*, Պէլրուք, 1989, էջ 83:
- ⁵⁵ «Մեր Արուեստագէտներն ու Մտատրականները Արտասահմանի Մէջ», *Անահիտ*, 1930, Մայիս-Յունիս, քիւ 1, էջ 126:
- ⁵⁶ Արծոյի Բախչինեան, *Հայերը Համաշխարհային Կինոյում*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, 2004, էջ 420:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 372:
- ⁵⁸ Մխիթարեան, *Ճրանսերէնով Արտայայտող*, էջ 159:
- ⁵⁹ Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բատարան*, Հտր. Ա., Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1973, էջ 36:
- ⁶⁰ «Թունուգ», Լեւոն Քեշիշեանի Նոր Ժապաւէնը», *Ասպարէզ*, 8.05.1964:
- ⁶¹ Անձնական ել-գիր, 15.03.2009:
- ⁶² «Լիպիա. Աֆրիկեան Տրիպոլիսի Հայերը», *Պայքար*, 23.07.1955:
- ⁶³ «Հայ Գաղութը Լիպիոյ Մէջ»:
- ⁶⁴ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, գործ 362, ցուցակ 13, գործ 54 [էջ 9բ]:
- ⁶⁵ Թորոս Թորանեան, «Առօրեայ Խօսակցութիւն», *Նոր Օր*, 9.12.2006:
- ⁶⁶ Թորոս Թորանեան, *Ուղեւորութիւն Դէպի Թայլանտ ու Չինաստան*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2004, էջ 47:
- ⁶⁷ Անձնական ել-գիր, 6.11.2008:
- ⁶⁸ Armenian ambassador to Morocco handed copies of credentials to Moroccan FM, Pan Armenian 31.10.2005 23:39 GMT+04:00 (PanARMENIAN.Net), տե՛ս նաեւ <http://www.armtown.com/news/am/pan/20051031/15252/>
- Մեր օրերում Մարոկկոյի հայերի մասին մի բոուցիկ տեղեկութիւն ենք հանդիպել ֆինլանդարնակ նկարիչ Արամայիս Աւետիսեանի՝ հայ մամուլին տուած հարցազրոյցում: Մարոկկոյի Կասաբլանկա քաղաքում ֆինն նկարիչների ցուցահանդէսին նրան է մօտեցել Մարոկկոյում Եւրոմիութեան ներկայացուցիչը եւ հետը խօսել վարժ արեւմտահայերէնով, յետոյ կարդացել Սիամանրոյի եւ Վարուժանի քանաստեղծութիւնները: Ապա նրանց զրոյցին է միացել մէկ ուրիշը եւ յայտնել, որ ինքն էլ ֆրանսահայ է (Ռուբէն Հայրապետեան, «Յանկարծ Գիւմրիում Չիմանան», *Ազգ.* 21.09.2007):
- ⁶⁹ Դուկաս Վանանդեցի, *Գանձ Չափոյ, Կշոոյ, Թոյ եւ Դրամից Բոլոր Աշխարհի*, Ամստերդամ, 1699, էջ 55-56:
- ⁷⁰ Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge University Press, 1994, էջ 200:

- ⁷¹ Չոիրար Նալբանդեան, «Հարա-Ափրիկեան Հանրապետութիւն», *Հայ Սփիւր Վանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 351:
- ⁷² Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն*, էջ 473-474:
- ⁷³ Ե. Գ. Աղաբօն, «Ո՞վ է Երուանդ Յակոբեան եւ Ի՞նչպէս Բարերար Անդամ Եղաւ Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան», *Միութիւն*, 1913, ք. 14, էջ 41. նաեւ՝ Հրաշեայ Աճառեան, *Կեանքիս Յուշերից*, Երեւան, «Միտք», 1967, էջ 39-40:
- ⁷⁴ Լեօն Սապունճեան, *Իսրանայուպահայ Արատի Մը Հետիոտն եւ Արկածախնդրական Շրջապտոյտը*, ֆրանսերէնէ թարգմանեց՝ Թ. Գառնիկ, Կ.Պոլիս, Տոզու, 1956:
- ⁷⁵ «Քենիայի Հայերը», *Նոր Աշխարհ*, 6.05.1967:
- ⁷⁶ Թեոդիկ որդի, «Հարաւային Ափրիկէի Հայերը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 22.01.1944, էջ 82-83, 29.01.1944, էջ 107-109:
- ⁷⁷ «Նիկերիոյ Հայ Գաղութը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 9.06.1951, էջ 549:
- ⁷⁸ Սուրեն Ա. Տատրեան, *Նիկերիա եւ Նիկերահայ Գաղութը*, Պէյրութ, Լա Ֆոֆօ-քրէս, 1958:
- ⁷⁹ Նոյն ժամանակահատուածում սփիւրբահայ մամուլն էլ վկայել է, որ Նիգերիայում 1928ին 2000 սպիտակամորթ բնակչութեան մէջ եղել է ընդամենը երեք հայ (տե՛ս՝ «Յիրուցան Հայեր. Երեք Հոգի Այլ Նիկերիա», *Յառաջ*, 23.06.1928):
- ⁸⁰ Տատրեան, *Նիկերիա եւ Նիկերահայ*, էջ 115:
- ⁸¹ Մովսէս Խեչօ, «Մանուէլը Լագոսից», *Առաւօտ*, 2.04.2009:
- ⁸² «Լուրեր Քենիայէն», *Հայաստանի Կոչնակ*, 27.08.1955, էջ 837, նաեւ՝ «Հայերը Քենիայի Աէջ», *Պայքար*, 2.11.1955:
- ⁸³ Տատրեան, *Նիկերիա եւ Նիկերահայ*, էջ 12:
- ⁸⁴ Նալբանդեան, «Հարա-Ափրիկեան Հանրապետութիւն», նոյն:
- ⁸⁵ Արուստպուրիւնը տե՛ս՝ *Չարթօնք*, 27.08.1981, նաեւ՝ *The Armenian Reporter*, 28.08.1980.
- ⁸⁶ Նալբանդեան, «Հարա-Ափրիկեան Հանրապետութիւն», էջ 352:
- ⁸⁷ Յակոբ Վարդիվառեան, «Ապիճանը Իր Հայութեամբ», *Չարթօնք*, 15.11.1995: Նոյնը տե՛ս անգլերէն՝ “Abidjan With Its Armenians,” *The Armenian Reporter*, 1.09.1999:
- ⁸⁸ Narciso Binayan Carmona, *Entre el Pasado y el Futuro: Los Armenios en la Argentina*, Buenos Aires, 1996, էջ 48:
- ⁸⁹ Յովսէփ Խուրշուդեան, «Սփիւրբահայ Գաղթօջախների եւ Համայնքների Կապիտալի, Ինովացիոն-Տեխնոլոգիական եւ Մտաւոր Ներուժի Հաշուառում, Քարտեզագրում եւ Դասակարգում», *Հայաստան 2020. Չարգացման եւ Անվտանգութեան Ռազմավարութիւն*, Երեւան, 2002, էջ 365:
- ⁹⁰ Լ. Քափսիքդէլ, «Հայերը Հարաւային Ափրիկէի Աէջ», *Չարթօնք*, 27.08.1981:
- ⁹¹ «Հայ Գաղութ Մը Հարաւային Ափրիկէի Աէջ», *Յառաջ*, 7.09.1957: Մաու Մաու շարժումը սկիզբ է առել Քենիայում 1950ականներին, որի գլխաւոր նպատակն էր երկրից հեռացնել քրիտանական կառավարումը եւ երոպացի բնակիչներին:
- ⁹² G. Vardanian, «Iz Amerikanskoy Jizni» (Ամերիկեան կեանքից), *Russkaya Misl*, 17.08.1961.
- ⁹³ Վարդիվառեան, «Ապիճանը»:
- ⁹⁴ Վարդիվառեան, «Ապիճանը»: Ի դէպ, Խորհրդային Միութեան ժամանակա-շրջանում սեւամորթ Ափրիկէի երկրներում աշխատել են մի շարք հայ մասնագետներ՝ բժիշկներ, գիտնականներ, արուեստագետներ: Երբեմն աֆրիկեան երկրներում անց են կացուել ԽՍՀՄ օրեր՝ Հայկական ԽՍՀ օրինակով: 1983ին Մադագասկարում կազմակերպուել են երեսնեան օրեր, ներկայացուել են Հայաստանը պատկերող լուսանկարներ, ցուցադրուել են Երեւանի Մանկական Պատկերասրահի աշխատանքներից (տե՛ս՝ «Տար. Ջերմ Օրեր Անտանանաբիվոյում (sic)», *Սովետական Արուեստ*, 1983, ք. 12, էջ 50): 1989ին հայաստանեան օրեր են կազմակերպուել Ան-

- գոյալում եւ Կոնգոյում: Հայաստանեան պատուիրակութեան մէջ եղել են մշակոյթի գործիչներ, ներկայացուել է «Հայաստան, Երկիրը եւ Մարդիկ» լուսանկարչական ցուցահանդէսը, նկարչոյի Լաիմիա Բաժբէուկ-Մելիքեանի ցուցահանդէսը, «Ափրիկէն Հայ Երեխաների Աչքերով» ցուցահանդէսը, գորգեր, ասեղնագործութիւն, ելոյթներ է ունեցել «Երեւան» ջազ համոյթը: Երեխաների 10 աշխատանք նուիրուել է Կոնգոյի կառավարութեանը: Միջոցառումներին ներկայ են եղել նաեւ Կոնգոյում բնակուող հայերը («Հայկական Օրեր Ափրիկէում», *Հայրենիքի Չայն*, 27.12.1989):
- ⁹⁵ Յակոբ Վարդիվառեան, «Հայոց «Կոունկ»ները Ապիճանէն... Փարիզ», *Ապագայ*, 9.09.1991:
- ⁹⁶ Վարդիվառեան, «Ապիճանը»:
- ⁹⁷ Յակոբ Վարդիվառեան, «Արեւմտեան Ափրիկէի Ձաղացպան Հայը», *Նոր Մարմարա*, 6.07.1988:
- ⁹⁸ Վարդիվառեան, «Ապիճանը»:
- ⁹⁹ Բախչինեան, *Հայագգի*, էջ 104:
- ¹⁰⁰ «Մոնրովիայի Հայ Գոհարավաճառին Նուէրը Հանրապետութեան Նորընտիր Նախագահին», *Այգ*, 14.11.1971:
- ¹⁰¹ Քափսիքիդէլլէ, «Հայերը Հարաւային»:
- ¹⁰² «Եղեռնի Քարտէսագիր Էօճիւրեան», *Հորիզոն*, 23.03.1987:
- ¹⁰³ «Հայ Պրոֆեսորը Ափրիկեան 8 Երկրների Վիրաբուժական Կազմակերպութեան Նախագահ. Հարցազրոյց Պրոֆ. Գրիգոր Երզնկացեանի Հետ», վարեց Յակոբ Շուլիկեանը, *Ազգ*, 12.07.2007:
- ¹⁰⁴ Տնս՝ նրա «Պարտէզիս Թառամած Ծաղիկները» բանաստեղծութիւնը, *Նոր Օր*, 6.05.1969:
- ¹⁰⁵ «Հայ Բանաստեղծ Մը Ի Մաղազակար», *Հայաստանի Կոչնակ*, 1968, էջ 358: Մաղազակարում հայերի բնակութեան մի լրացուցիչ ապացոյց է Ստեփան Արաջաջեանի «Մայրիկի Համար» պատմուածքը, որը ներկայացնում է Մաղազակարին մերձ Կոմորէզ կղզում ապրող երկու հայերի՝ Մարկոս-Մարկին եւ Թովմասին (տնս՝ Ստեփան Արաջաջեան, *Մաղէնն Ապրում է Փարիզում*, Երեւան, Հայաստան Հրտ., 1975, էջ 64-71):
- ¹⁰⁶ Քափսիքիդէլլէ, «Հայերը Հարաւային»:
- ¹⁰⁷ Անձնական էլեկտրոնային նամակ Փոլ Հայկ Փամպուրեանից, 25.11.2007:
- ¹⁰⁸ «Արշակ Ժար Մուրատեան Նոր Հեպրիտեան Կղզիներու Կառավարիչ», *Ձահակիր*, Կահիրէ, 24.11.1966:
- ¹⁰⁹ Տ. Շ. Միսաբեան, «Արդիական Դարտարապետութեան Վարպետ Մը. Գէորգ Արսէնեան», *Յառաջ*, 11.08.1954:
- ¹¹⁰ Բախչինեան, *Հայագգի*, էջ 208:
- ¹¹¹ Արամ Սեփեթեան, *Ես Մե եմ Բայց Գեղեցիկ*, Պէյրութ, Տպարան Չարթօնը, 1985:
- ¹¹² Հայկ Նազգաշեան, *Ափրիկեան Անտառներուն Մէջ*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982: Այս հատորի բնօրինակը հրատարակուել է է Բէյրութում, 1979ին՝ *Որսորդի Ուղիներով*: Նազգաշեան հրատարակել է նաեւ նման բնոյթի մի այլ հատոր՝ *Մարկերի-րայի Առիւմները*, Բէյրութ, 1981ին:
- ¹¹³ Բախչինեան, *Հայագգի*, էջ 71:
- ¹¹⁴ Նոյն, էջ 40:
- ¹¹⁵ Ա. Խրիմեան, «Մաղազակարի Երանշանը», *Սովետական Հայաստան*, 1986, ք. 2, էջ 7:
- ¹¹⁶ An Architect and Artist from the Middle East Call Sweden "Home," *AGBU*, volume 10, no 1, February 2000, p. 6.
- ¹¹⁷ <http://opionteke.narod.ru/gayana.html>
- ¹¹⁸ Վ. Տոտոմեանց, «Քոռփերացիան Նեգրերի Մէջ», *Հայրենիք*, 8.02.1936:
- ¹¹⁹ "Carole Sarkisian Speaks at Negro Conference in Florida", *Լրատիւ*, 9.07.1963:

- ¹²⁰ Բախչինեան, *Հայագգի*, էջ 275:
- ¹²¹ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հատոր 6, Երևան, 1979, էջ 20:
- ¹²² *Ոսկե Ճիրան. Երևանի Հինգերորդ Միջազգային Կինոփառատոն, 13-20 Յուլիս, 2008. Կատալոգ*, Երևան, 2008, էջ 19:
- ¹²³ Ըստ ՀԱՀի հայերի հետ ունեցած էլեկտրոնային նամակագրության:
- ¹²⁴ Ըստ նրանց պաշտօնական կայքէջի՝ <http://www.armeniansa.co.za/> կազմակերպությունն ունի հետևեալ վարչական մարմինը՝ Մարթին Սուսմայեան (նախագահ), Գուրգեն Ճաղասեան (փոխնախագահ), Վիգեն Տէր-Սարգսեան (գանձապահ), Էրիք Գայայեան, Վլադիմիր Յակոբեան, Էդուարդ Սիրականեան եւն:
- ¹²⁵ "Armenian. On i V Afrike Armanin" (Հայը նաեւ Աֆրիկեում է հայ), *Novoye Vremya*, 16.11.2001.
- ¹²⁶ Bling-bling Boys From Abroad; Kenya. (Armenians Deported From Kenya), *The Economist* (US), June, 2006, տես՝ http://findarticles.com/p/articles/mi_hb5037/is_200606/ai_n18252302.
- ¹²⁷ Միքայել Մանուկեան, «Նեգրը», *Գեղարուեստ*, 1911, ք. 4, Թիֆլիս, էջ 112:
- ¹²⁸ Van Baiburt. "An African in Tbilisi", *Armenian Mirror-Spectator*, 12.01.1985.
- ¹²⁹ Արտաշէս Կարինեան, «Նեգրերի Գրականութիւնը (Ռընէ Մարան, «Բատուար», վէպ)», *Պայքար*, 1923, ք. 1, էջ 4-5:
- ¹³⁰ «Ինչպէս է Ապրում Նեգր Երիտասարդութիւնը. Սեամորթ Կոմերիտական Ընկ. Չոնտնի Յօդուածը», *Ասանգարդ*, 9.07.1927:
- ¹³¹ «Երգչուհի Արլէ Տիցի Համերգները», *Խորհրդային Արուեստ*, 1935, ք. 4, էջ 12:
- ¹³² *Հայկական Կինօ 1924-1999. Լիակատար Կատալոգ*, Երևան, Արտագերս, 2000, էջ 11:
- ¹³³ Նոյն, էջ 19:
- ¹³⁴ Ստեփան Ալաջաջեան, *Երկեր Երեք Գրքով, Գիրք 1*, Երևան, Սովետական Գրող, 1976, էջ 38:
- ¹³⁵ *The Armenian Mirror-Spectator*, 11.08.1951:
- ¹³⁶ Ասողիկ Սուրեան, «Խափշիկ «Հայուհին», *Հայաստանի Կոչնակ*, 18.07.1942, էջ 986:
- ¹³⁷ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ՊՖոնդ 395, ցուցակ 1, գործ 77, վաւերագիր 10:
- ¹³⁸ Ըստ այդ անձանց անձամբ ճանաչած մարդկանց կողմից կատարուած բանատր վկայութիւնների:
- ¹³⁹ «Միացեալ Նահանգներու Մէջ Առաջին Հայ Օրիորդը Անուանացաւ Սեամորթի Մը Հետ», *Արեւ*, 12.04.1968:

THE ARMENIANS IN
NORTHERN, CENTRAL AND SOUTH AFRICA
(Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN
artsvi@yahoo.com

The article is a compilation of data and information about Armenian travelers, inhabitants and communities in Northern, Central and Southern Africa, a change from the history of Armenians in African countries like Egypt, Ethiopia and Sudan, which are relatively better researched.

The first evidence of the Armenian presence in Africa is in the Jugurthine War (between Rome and Numidia) in 115-105 B.C., when Armenian soldiers remained in Northern Africa and participated in the formation of the Moor nation. In the early Middle Ages several Armenian military figures from the Byzantine Empire led military operations in Northern Africa.

During the medieval period a few Armenians appear occasionally in various parts of the African continent. The first Armenian settlements in Algeria and Libya are dated in the 1880s. Groups of Armenian survivors from the genocide in the Ottoman Empire in 1915-1922 settled in Algeria, Tunisia and Morocco, after arriving there by sea. In 1955-1956 there were 80 Armenian families (about 400 people) in Morocco, 120 families (circa 500 people) in Algeria, 25 families (around 80 people) in Tunisia and 70-80 families in Libya.

At the beginning of the 20th century some Armenians settled in different parts of "black" Africa. Some of the ethnic Zairians belonged to the Armenian Apostolic Church. Large Armenian communities existed in Nigeria and South Africa.

Generally, the Armenians were involved in business, trade and crafts. Armenian artists and intellectuals contributed to the growth and development of local architectural, public health and scientific activities in diverse African states.